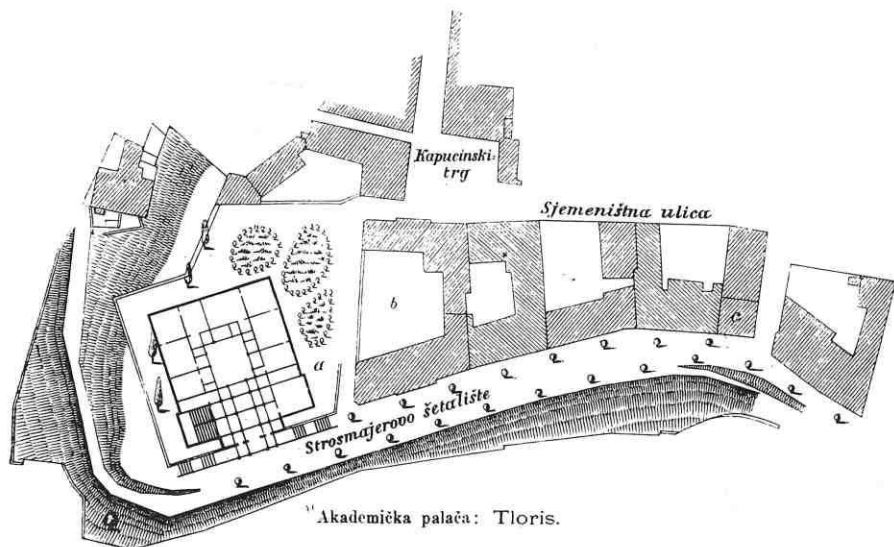


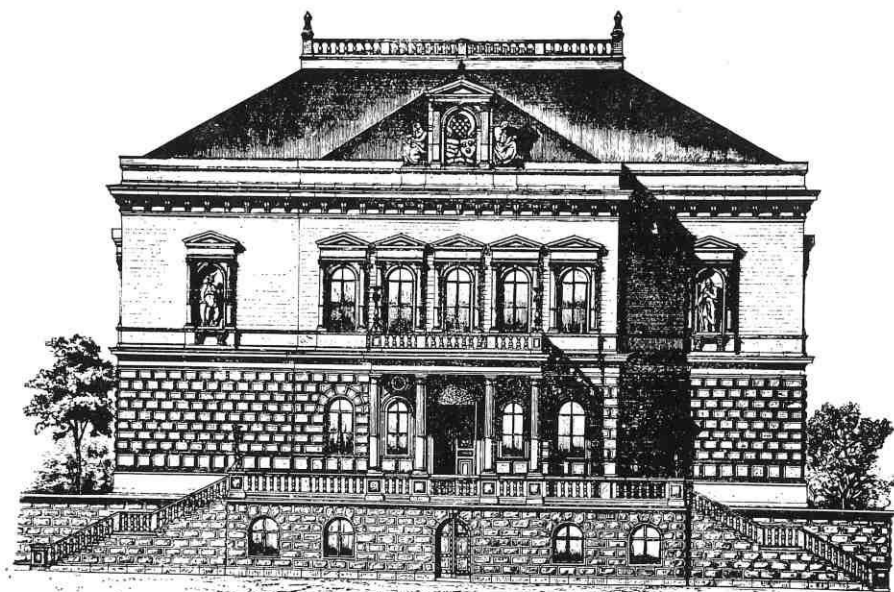


arhitektura monumentalnog historicizma u urbanizmu zagreba

Planski razvoj Donjega grada u 19. stoljeću

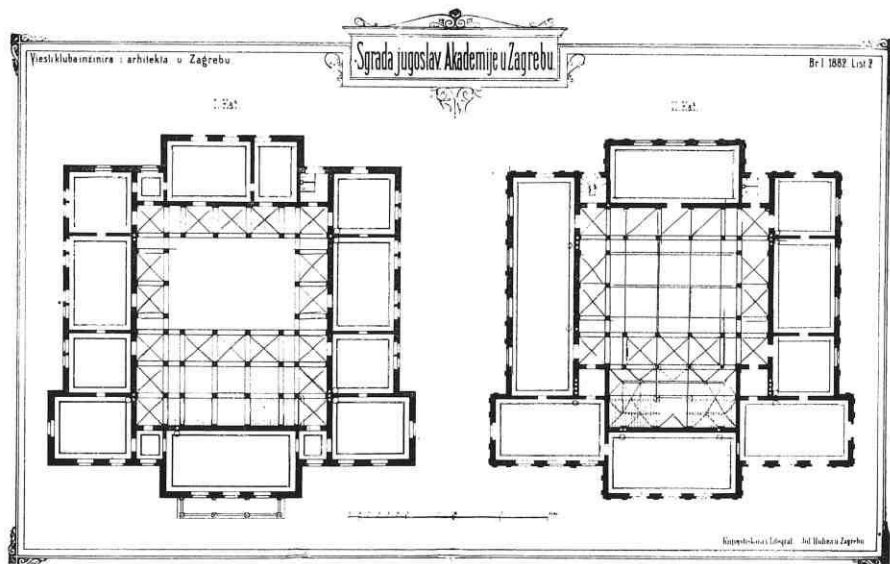
Izgradnja Donjega grada Zagreba planirala se pol stoljeća, da se postigne rezultat koji smo naslijedili kao kulturnu baštinu, ambijentalnu i spomeničku vrijednost, velegradski ambijent, posve izvoran i kreativan rezultat — vrijedan urbanističko-arhitektonski kompleks, premalo valoriziran kao temelj našega suvremenog urbaniziranog života.

U prvo su vrijeme društvene organizacije, zatim generacije stručnjaka-profesionalaca, i u završnoj fazi grupa »ideologa-urbanista« shvatile potrebu planiranja razvoja grada prema jugu i kasnije prema zapadu, ispod srednjovjekovnih središta Gradeca i Kaptola. Ta su se središta spojila u administrativnu cjelinu zajedno s podgrađima, koja su se po logici srednjovjekovnih naselja razvijala uklopivši se prirodno u podbrežje i prateći strukturu tla. Zbog toga je stara komunikacija podgrađa, Ilica, ostala zavojita ulica pokraj sistema pravilnih ulica i blokova Donjega grada. Tvorci prvoga građevnog reda i propisa Zagreba, koji je ozakonjen 4. siječnja 1857, naslijedili su srednjovjekovne utvrđene burgove, svjesni potrebe urbanizacije u suvremenom značenju riječi. Urbanizacija je bila potrebna da se iziđe i iz granica tijesnih povijesnih središta iz granica dotadašnjeg, pretežno obrtničko-cehovskog društva u građansko trgovačko-poduzetničko društvo. Pod utjecajem školovane mlađe generacije došlo je do promjena u političkom životu i privrednom razvoju. Osnovana je trgovačko-obrtnička ko-



Akademika palača u Zagrebu: Fačada. (Po osnovi Schmidtovoj.)

Pročelje palače Akademije
F. Schmidt, 1875.



Tlocrt I. i II. kata
palače Akademije u Zagrebu,
izvedbeni nacrti

mora. To vrijeme bilježi početke kapitalističke ekonomike i bankovnog poslovanja. Zagreb je imao privredne i društvene snage za ostvarivanje temelja suvremenoga grada. Svjesna urbanizacija, koja je započela u drugoj polovici 19. stoljeća, može se zahvaliti pola stoljeća odgajanom građaninu na čiju su svijest djelovali ugledni Zagrepčani okupljeni u dobrovoljnim društvima, u »odboru za poljepšanje grada«. Zbog njihova ugleda ozbiljno ih je shvatila gradska uprava pa im je 1847. pre-

poručila da imenuju za člana jednoga stručnjaka, inženjera koji bi ih upućivao u provedbi različitih akcija. Stvorivši tako kulturnu klimu, mogao je 1857. nastati prvi »red građenja za zemaljski grad Zagreb«.¹ Razvitak Zagreba bio je povoljniji od raz-

¹ Ljelja Dobronić, »Izgradnja Zagreba u devetnaestom stoljeću« (uz savjetovanje »Urbanizam i zaštita spomenika kulture« 20—24. XI 1962. u Splitu, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, god. XI, broj 5, Zagreb, listopad 1962, str. 114—159.

vitka ostalih naselja gradskog karaktera u kontinentalnom dijelu Hrvatske, jer je oko polovice 19. stoljeća Zagreb preuzeo sve glavne funkcije u pri-vrednom i političkom životu zemlje, pa je njegov rast u tijeku nekoliko desetljeća potaknuo tvorce planiranog razvoja grada na suvremeno urbanističko razmišljanje. Rezultati studijskog rada ispoljiše se u gradogradnji kasnije, kad je »ideološka« skupina stručnjaka uspjela da gradska skupština 23. ožujka 1865. prihvati planski razvoj grada. U to je vrijeme umirovljen Josip Bouffleur, 1864. godine, što se može smatrati smjenom generacija. J. Bouffleur bio je dotada ravnatelj odsjeka za građevinarstvo Zemaljske vlade u Zagrebu.² Njega nasljeđuje Vatroslav Egersdorfer; on je s grupom stručnjaka utemeljio plan koji se idućih dvadeset godina nadopunjavao, dok nije nastao »Nacrt grada Zagreba« iz 1878. godine. Na taj su se nacrt pozivali svi kasniji planeri, sve do posljednje trećine 19. stoljeća, planeri koji su razradili »regulatornu osnovu«, predloženu gradskoj skupštini 1883. Na konačnu odluku o izgradnji grada otada već utječe Društvo inžinira i arhitekata Hrvatske u Zagrebu. Članovi su Društva bili angažirani u realizaciji plana razvoja grada i izgradnji objekata. To su već poznata i monografijama predstavljena imena, J. Jambrišak, obitelj Grahor, Klein, Hönigsberg i Deutsch, Kuno Waidmann. U odlučnoj fazi provedbe plana najužeg središta Donjega grada radila je ekipa stručnjaka na čelu s »gradskim inžinierom« Milanom Lenucijem, građevinskim tehničkim savjetnikom u gradskoj upravi. Rad Milana Lenucija prepoznao je dipl. ing. arh. Ante Glunčić kao rad naj-sposobnijeg stručnjaka u provedbi regulatorne osnove Donjega grada. Milan Lenuci ostvarivao je ideje iz dvaju izvora utjecaja, iz kulturnog i iz stručnog kruga. Osjetivši ono bitno u teoretskim raspravama, spretno je ostvarivao i tuđe ideje, crtajući razne alternative regulatornih osnova. Popularnost mu je porasla u fazi konačne izvedbe strogog centra Donjega grada, što ju je Ante Glunčić nazvao »zelenom potkovom« — zelenim obodom vrtne arhitekture oko najužeg središta.³ Produljivši perivoj Zrinjevca do Glavnog kolodvora, artikulirajući ga interpolacijama (tako Umjetnički paviljon) u tri parka, i spojivši prostor bivšeg sajmišta, kasnije Sveučilišnog trga, zelenim tamponom hortikulturnih rješenja s Botaničkim vrtom na južnom obodu



Crkva sv. Marka u Zagrebu. (Nakon restauracije po arhitektu Fr. Schmidtu.)

centra, uz željezničku prugu — postigao je dotad neviđeno rješenje, koje je na Milenijskoj izložbi do-bilo laskavo priznanje stručnih krugova u svijetu.⁴ Svakako je bio zaslužan za osnivanje »zagrebačkih gradskih perivoja«, jer mu je to priznanje iskazano u povodu 25. godišnjice rada.⁵ Njegovo je sudjelovanje u odlučnim urbanističkim zahvatima i provedbama planova dobilo povijesne dimenzije još za njegova života. Sačuvani nacrti potpisani njegovim imenom pokazuju raznovrsne ideje koje su se predlagale u tijeku razrade regulacione osnove i u povodu lociranja važnih objekata u gradu. Lenucijeve parkove nije u početku shvatio ni I. Kršnjavi, koji je bio skeptičan prema tako

² Članak bez oznake autora, »Naše gore list«, 1894, broj 4, str. 14, 116.

³ Dipl. ing. arh. Ante Glunčić, »Urbane vrijednosti starog Zagreba«, Zagreb 1966. (posebno izdanje)

⁴ Članak bez oznake autora, »Laskavo priznanje domaćem stručnjaku«, Viesti društva inžinira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, god. XVIII, broj 1, Zagreb 1897, str. 10.

⁵ Članak bez oznake autora — pod »Društvene vijesti«, Viesti društva inžinira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, god. XX, broj 4, Zagreb 1899, str. 63.

opširnom programu vrtne arhitekture i interpolacije objekata unutar zelenila. Kršnjavi je smatrao da je Tuškanac dovoljan za »pluća« Zagreba. Suvremenici nisu potpuno shvatili Lenucijevu ideju, jer su se mišljenja o regulacionoj osnovi Zagreba razilazila. Lenuci je bio priznat kao originalan urbanist nakon Milenijske izložbe u Budimpešti. Konfrontacija mišljenja o načinu kako treba graditi Zagreb počela je raspravom o gradnji palače za Galeriju slika, i nastavila se sve žestće do kraja stoljeća.

Tko je Friedrich Schmidt?

Josip Juraj Strossmayer nakanio je za svoju zbirku slika starih majstora u Zagrebu podići manju palaču, i zajedno sa zbirkom darovati taj objekt Zagrebu kao galeriju. S Izidorom Kršnjavim zamislio je tu kulturnu instituciju podići na rubu povijesnog središta u Gornjem gradu, na Strossmayerovu šetalištu, tj. na južnoj promenadi. Kršnjavi je palačom Galerije želio uljepšati južnu fasadu staroga grada, koja se u budućnosti, prema njegovu mišljenju, morala reprezentativno riješiti, kako bi se iz Donjega grada kao suburbiuma moglo uživati u ljepoti srednjovjekovnog burga. Takva razmišljanja nisu bila neobična za obrazovani krug zagrebačkog društva, pa je projektiranje palače ponuđeno Friedrichu Schmidt, bečkom profesoru koji je za izabrani položaj na Griču predvidio jednu palačicu u renesansnom stilu i izradio nacrt za nju 1875. godine.

U raspravama o gradnji Galerije prvi se put jasno razabire da u Zagrebu postoje dva suprotna mišljenja o gradnji suvremenoga grada. Razilaženje u mišljenjima postaje uskoro jasnije, jer jedna struja teži monocentrizmu u planiranju razvoja grada, i konzekventno ističe potrebu gradnje arhitektonski i sadržajno prioritarnih objekata u burgovskim središtima: u Gradecu kao kruništu grada, i na Kaptolu s katedralom kao vertikalnim modulom; njima bi se imao podrediti mladi grad. Novi dio grada bio bi i likovno podređen povijesnim centrima, te bi se sve vizure grada i sve komunikacije orijentirale prema burgovskim središtima. Gradec bi dominirao živahnim gibanjem krovišta u slikovitom ritmu historicističke arhitekture s neostilskim fasadnim rješenjima. On bi i nadalje ostao kulturni i upravni centar. Kaptol s katedralom, koju je trebalo obnoviti, bio bi zajedno s palačom Nadbiskupije prezentiran otvaranjem antiknog foruma ispod palače, s monumentalnim pristupom kompleksu. Donji grad bi u takvoj viziji grada bio

sadržajno podređen povijesnim središtima. Takvo su mišljenje zastupali kulturni, intelektualni društveni krugovi.

Druga je struja u toj polarizaciji mišljenja bila suvremenije urbanistički orijentirana. To su bili stručnjaci, inženjeri i arhitekti, neposredno angažirani u izgradnji novog Zagreba. Oni su uskoro činili formiranu »ideološku grupu«, koja je u planiranju razvoja grada težila policentrizmu. U Donjem gradu ona je osjetila novo središte po sadržaju gramu te grupe, uklapanje novih objekata društveno-kulturnog sadržaja u novo tkivo grada trebalo je da odigra bitnu ulogu. Putem glasila »Viesti Društva inženjera i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji«, koje je počelo redovito izlaziti, te putem ostale dnevne štampe, raspravljalo se zbog toga o lokaciji svake nove zgrade društvenog značenja, o stambenim blokovima, o kvaliteti arhitektonskih i hortikulturnih rješenja, o probijanju novih komunikacija i izgledu gradskih ulica. Te polemike dale su izgradnji Zagreba u 19. stoljeću historijsku društvenu dimenziju. Kriterije je trebalo braniti; gradogradnja je osmišljena i motivirana urbanističkim teoretskim predznanjem, a dala je rezultate i kvalitetnim arhitektonskim rješenjima.

Friedrich Schmidt bio je svjetski autoritet u pitanjima arhitekture historijskih stilova, u razdoblju arhitekture strogog historicizma. I. Kršnjavi obratio se zbog toga u ime biskupa Strossmayera njemu i doveo ga u Zagreb. Bio je priznat restaurator, klesar po struci, i profesor bečke Akademije koji je odgojio velik broj arhitekata i umjetnika, sljedbenika historijskih stilova. Njegov dolazak ujedno je početak faze strogog historicizma u arhitekturi Zagreba, a utjecao je i na razvoj zagrebačkog urbanizma. Schmidtova specijalnost bila je »gotizirajuća« struja u umjetnosti. Radi predstojećih restauratorskih zahvata u Zagrebu doveo je sa sobom, kao asistenta, jednog od svojih mnogobrojnih učenika, Hermanna Bolléa. Kakve je posljedice to imalo za Zagreb — postoje još i sad oprečna mišljenja kad se razmatra urbanizam Zagreba u 19. stoljeću. Uloga Schmidta u djelatnosti Bolléa bila je također važna, jer mu je on bio mentor i svojim je iskustvom na nj utjecao. Osjećaj za mjeru u restauratorskim intervencijama u starijim sakralnim objektima kod Schmidta je bio razvijeniji, a poznavanje problema također, jer je on kao restaurator kölnske katedrale imao veliko iskustvo. Naravno, sve to u okvirima i sa stanovišta 19. stoljeća o problemima restauracije i konzervacije, a te okvire i stanovišta moramo upoznati da bismo uopće shvatili razdoblje historicističke arhitekture.

Palača Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu značajna je zbog svoga kulturnog sadržaja, a također i zato što je to prvi primjer monumentalnog historicizma u arhitekturi Zagreba koji je gradio evropski predstavnik toga stila; njezina gradnja značajna je i zbog toga jer s njom započinje polemika o gradogradnji Zagreba. U gradskoj su se upravi najprije oprezno ograđivali od ideje da se palača podigne u jugozapadnom dijelu Gornjega grada, nad Strossmayerovim šetalištem. Zemljište je bilo slobodno, i to nije bio razlog sustezljivosti. Komisija gradske uprave upozoravala je da bi takva zgrada oduzela prostor šetalištu. Ta verzija nije bila uvjerljiva, i I. Kršnjavi ju je lako pobijao. Argumentacija je bila jasnija kad su se zastupale potrebe razvoja novoga grada kao novog središta, i njegovih sadržaja. Zbog toga su ponuđene zemljišne čestice na završetku perivoja Zrinjevac, uz njegov južni rub, koje je grad otkupio i darovao samo da se odustane od gornjogradske lokacije. U toku rasprava pojavile su se i potrebe za većim prostorom i prijedlozi da se osim galerijskog prostora osigura reprezentativni prostor za Akademiju, a kasnije i za arheološku zbirku. F. Schmidt, koji je projektirao malu komornu palaču u renesansnom stilu, prilagođenu dimenzijama starog središta, osobno je žalio što se mora odreći jednog skladnog objekta i projektirati veći, kompliciraniji sadržaj. Ipak je načinio nacrt za taj prošireni program, za novu lokaciju na kojoj je i trebalo postaviti veću, slobodno stojeću zgradu, zbog površine trga. Palača je građena 1878/1880. godine. Prvi je nacrt bio predložen 1875, a drugi je prerađen uz asistenciju Hermanna Bolléa, kojega je F. Schmidt bio poslao u Rim da proučava renesansu, jer je Strossmayer želio renesansnu palaču, a F. Schmidt, umjetnik široke erudicije u poznavanju historijskih stilova, u rješavanju interijera ipak je imao problema da zadovolji trostruku namjenu objekta.

Neorenesansna monumentalna arhitektura Akademijine palače odredila je i kvalitetu i visinu ostalih objekata koji su postupno okružili i omeđili zrinjevački perivoj. Jednom kasnije osvrnuo se I. Kršnjavi na »regulacionu osnovu«, navodeći bečki »Ringstrasse«, prsten oko povijesnog Beča, kao ne baš sretan usporedni primjer urbanizma 19. stoljeća. Ciljevi estetske regulacije gradova bili su otvaranje širokih ulica prema trgovima i znamenitim monumentalnim zgradama, kao, na primjer, u Parizu Haussmanova regulacija za Napoleona III. Kako je tada Kršnjavi već s vremenskog razmaka promatrao rezultate izgradnje Zagreba, priznao je da se Zrinjevac može smatrati uspjelom cjelinom 19. stoljeća: palača Akademije, objekti oko parka s umjetnički riješenim fasadama, nasadi parka i slo-

ženi drvoredi kao idealan pristup palači, pred njezinu fasadu s ulaznim trijemom. Sjetio se da je gradski zastupnik dr Vancaš zastupao otkup gradilišta na Zrinjercu i da je žestoko napao njega, Kršnjavoga, koji je zastupao gornjogradsku lokaciju. Kršnjavi je po svaku cijenu htio postići cilj da se gradi, pa se složio s »donjogradskim rodoljubima«, kako je nazivao zastupnike izgradnje novog središta. Privremeno se morao odreći svoje vizije burga kao krune grada.⁶

Zbog kompleksnih zahtjeva o sadržaju objekta, naročito zahtjeva da arheološki muzej u prizemlju mora biti potpuno izdvojen, u Schmidtu je projektu prostor unutrašnjeg »atrija« bio opterećen stubištem.⁷ Zrinjevac, kojemu se u središnjoj osi nalazi ulazni trijem palače sa svečanim kompozitnim stupovima, bilo je logično uvesti ulaznim predvorjem u atrij, klasično renesansno arkadno dvorište sa stupovima i arkaturom u svim katovima. Schmidt je, međutim, morao umetnuti strmo stubište posred osi zgrade, kojim je zakrčio vidik u »atrij«. Ta je Schmidtova ideja jasna iz prvog nacrta, a u naše je vrijeme prilaz atriju riješio adaptacijom stubišta arhitekt Ivo Župan, uz podršku akademika Miroslava Krleže. Zahvaljujući toj ispravnoj intervenciji postignut je onaj reprezentativni prostorni dojam unutrašnjeg arkadnog dvorišta koji je Schmidt želio istaknuti. Pod staklenim krovom difuzno je osvijetljen prostor svečanog atrija sa stupovima i balustradama obloženim toplim istarskim mramorom. Prostor zrinjevačkog parka nastavlja se visokim stubama u prostor atrija. (Danas je veza prekinuta »zelenim valom« prometne arterije, koja je nekad bila mirnija i posjetioca parka mamila u prostor palače.) Čvrst kubični blok zidan od opeke s visokim kamenim podnožjem, vijencima, trakama, prozorskim klupama i nadstrešnicama velikih prozora na rizalitima s renesansnim ukrasima, lavljim glavama, pilastrima, rustično obrađenim rubovima, djeluje jednostavno a snažno. To je pročelje Zrinjevca utjecalo na njegovu izgradnju kao prostora parka tipičnog za 19. stoljeće. Četvorokutno zasađen drvored platana oko trga, s dva drvoreda koja se u sredini križaju i vode do fasade palače, prepoznao je I. Kršnjavi kao originalnu ideju inspiriranu tradicijom naših krajiških gradova s parkovima u središtu (Bjelovar, Petrinja, Glina, Ogulin). — To je odgovor na pitanje otkuda ideja Milana Lenucija, otkuda »zelena potkova«, i što je moglo utjecati na naše urbaniste 19. stoljeća da

6

Prof. dr I. Kršnjavi, »Regulaciona osnova grada Zagreba«, Glasnik, god. III, Zagreb 1898, str. 62—64.

7

Dr Iso Kršnjavi, »Povijest gradnje Akademske palače«, Savremeni, 1917. str. 166—171.



God 1985 list 17

Lasse Ferle Bundrat, las@ferle.com

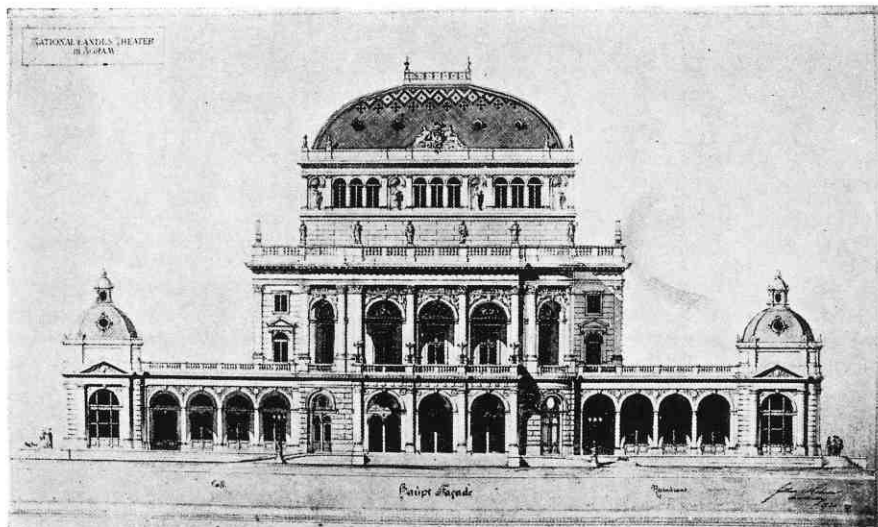
- a. vestibul
- b. stube
- c. mbe
- d. kutyne
- e. mbe na stubei
- f. sala
- g. kutyne
- h. mbe
- i. vestibul
- j. sala
- k. kutyne
- l. sala na kutyne
- m. sala na kutyne
- n. sala na kutyne

8

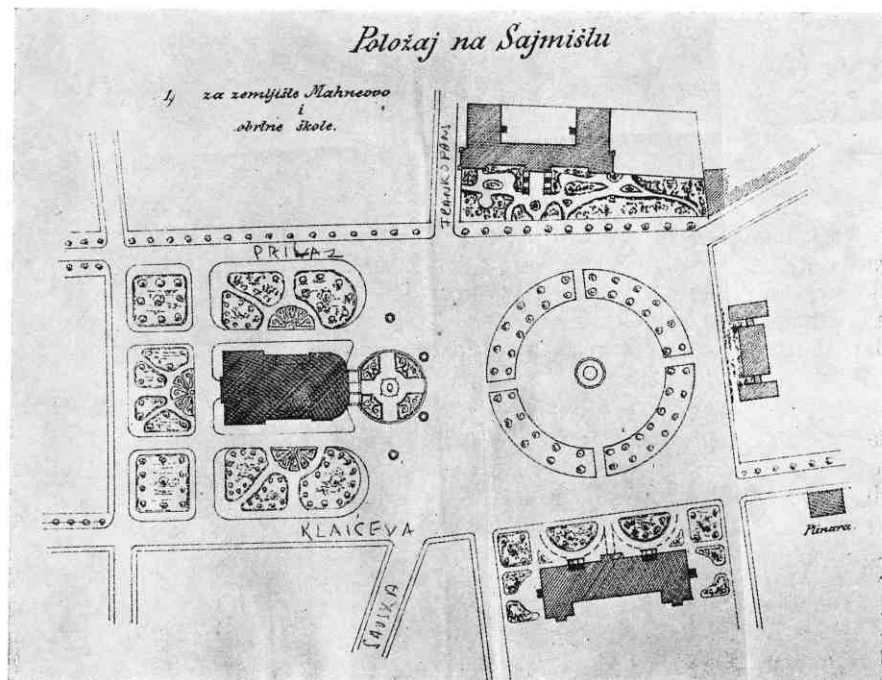
9

Slika — »Crkva sv. Blaža u Zagrebu, Vijenac, god. 7, broj 52, Zagreb 1875, str. 856—857.

Plan Hrvatskog narodnog kazališta,
arhitekti Fellner i Helmer, 1891.



Položajni nacrt za gradnju
kazališne zgrade na zapadnoj strani
»Sajmišta«



i znatno je izmijenila vanjštinu objekta, naročito zapadno pročelje, za koje su Zagrepčani smatrali da je »do zla boga nagrdno«, jer mu krov maltene seže do zemlje, a vrata se nisu nalazila u sredini i bila su izvedena, umjesto u gotičkom, u romaničkom slogu. Da je objekt imao mnogo više romaničkih elemenata u svojoj strukturi, nagoviješta i nedavna restauracija koja je na južnoj fasadi otkrila detalj romaničkog prozora. Srušena je stara sakristija, sjeverna kapela sv. Felicijana, i stubište za zvonik. Ti su elementi potpuno iznova građeni.

Pjevalište je srušeno i podignuto je prostranije. Sačuvan je južni portal, koji je Schmidt jače istaknuo povišenim zabatom u novom krovu, pokri venom dekorativnim bojenim crijepom. Povećani prozori izvedeni su u gotičkom stilu. Novo je krovšte bitno utjecalo na dimenzije crkve, a na zvoniku su bili zamišljeni šiljasti tornjići s galerijom koja na sreću, zbog nedostatka sredstava, nije izvedena. Uzorak one načičkanosti korone grada kao »Akropole« — sa živahno izmišljenim krovovima — iznad kula starog burga, Dverca i Kamenitih



vrta.)¹⁰ B. Schmidt našao je malo podataka za svoju restauraciju, ali mu se mora priznati da je valorizirao gotički južni portal kao važan arhitektonski i skulptorski ukras. Schmidtova se restauracija komentirala, blagonaklono se »prepustilo vještacima da rasude u korist očuvanja starine«.¹¹

Drugi program Friedricha Schmidta, restauracija zagrebačke katedrale sv. Stjepana, nije izveden, jer je Hermann Bollé izvodio restauraciju prema svojim nacrtima, premda se konzultirao sa Schmidtom. Za restauracijom katedrale svi su vapili. Polemično je bilo uređenje okolice katedrale i trga nakon restauracije. Rezultat je najskromnije rješenje provedeno pedesetak godina kasnije, poslije restauracije. Polemike o uređenju »Foruma« ispod katedrale — vertikalnog modula novog Zagreba — zanimljive su, a urbanističke ideje s tim u vezi razradivale su se i rekapitulirale prilikom rasprave o lokaciji kazališne zgrade. Za restauraciju katedrale, koja je postala aktualna kad je restauracija

crkve sv. Marka 1878. godine bila već u toku, Friedrich Schmidt je kanonicima Kaptola predložio svoje nacрте i ideje, koji su imali biti izloženi u Narodnom domu, kako je objavljeno u »Obzoru«¹² Glavne promjene koje je Schmidt predlagao ticale su se fasade, koju je trebalo temeljito preraditi u stilu »rane gotike«, s dva tornja, uskom zabatnom plohom i galerijom nad fasadom na kojoj je Schmidt želio zadržati stari portal. Završeci zvonika bili bi osmorokutni s masivnim kupolama. U biti je to bio zahtjev sredine za promjenu vertikalnog modula grada. Plastični volumen stare katedrale apsolutno je utjecao na Schmidta, jer je on zamislio masivnu ranogotičku fasadu, a ne laganu i vitkim fjalama ukrašenu kasnogotičku varijantu tornjeva, koju je izveo H. Bollé. I. Kršnjavi bio je inicijator ostvarivanja jačeg vertikalnog modula u povijesnom Kaptolu — »da taj kameni gotički gorostas, što se ponosno visi nad našim glavnim gradom, dobije dva veličajna tornja, a stare zidine i kule pred tim hramom imaju pasti . . .«¹³ Priznajući katedrali njezinu monumentalnost, on je htio postići restauracijom još viši modul koji bi odgovarao širenju novoga grada, i podređivanje tom modulu. U tijeku daljnjih urbanističkih rasprava sve

¹⁰ Olga Maruševski, »Kako je Kršnjavi vidio Zagreb«, u povodu pedesete godišnjice smrti Ise Kršnjavog (1875—1927), OKO, god. IV, broj 125 od 30. 12. 1976 — 13. 1. 1977.

¹¹ Članak bez oznake autora, »K našim slikam«, crkva sv. Marka u Zagrebu. Viesti društva inženira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, broj 2 i 3, Zagreb 1886, str. 44—45.

¹² Dr. K. — »Osnove za restauraciju stolne crkve«, Listak, Obzor, god. VIII, broj 14, Zagreb 1878.

¹³ Vidi bilj. broj 12



jasnije su postajale vizije I. Kršnjavoga i njegovih istomišljenika o podređivanju grada kao suburbiu-ma Kaptolu. Te je vizije trebalo da ostvari Friedrich Schmidt.

— Tko je Friedrich Schmidt? — bila je tema dana u člancima dnevne štampe¹⁴. On je osoba kojoj su se povjeravale najdelikatnije intervencije u strukturi povijesnih središta. Također i gradnja znamenitih objekata. Osim što je bio poznati svjetski restorator, bio je i graditelj novih crkvenih zdanja gotizirajuće historijske arhitekture: u Beču »Othmar-Kirche« i crkve Lazarista; zatim Akadem-ske gimnazije i vijećnice, sve u gotizirajućem stilu. Vještinu klesanja gotičkih profila i crtanja go-tičkih tlocrta stekao je Schmidt u Kölnu, radeći uz E. F. Zwirnera, Schinkelova đaka. Poslije po-staje profesor arhitekture u Milanu, a onda u Be-ču, tadašnjem centru zbivanja u evropskoj arhi-tekturi. Odgojio je široki krug arhitekata koji su se orijentirali prema slobodnoj primjeni historij-skih stilova. Njegova je specijalnost bila »gotika«. Za restauraciju zagrebačke katedrale predložio je 1878. ove nacрте:¹⁵

¹⁴

I. K. — »Tko je Friedrich Schmidt«, Obzor, god. VIII, Zagreb 25. svibanj 1878. str. 121.

¹⁵

Dr I. K. — »Osnove za restauraciju stolne crkve«, Listak, god. VIII, broj 114, Zagreb 1878, str. 1.

1. tlocrt i precrt nacрта stolne crkve u predstojе-ćem stanju
2. tlocрте tornjeva kakvi bi imali biti
3. nacрте stolne crkve kakva će biti u popravlje-nom obliku
4. dvije akvarel-slike.

Treba podsjetiti da je Friedrich Schmidt bio naj-meritornija osoba u to vrijeme za pitanje restaura-cije srednjovjekovnih sakralnih objekata, i da je u Zagreb pozvan prvorazredni evropski autoritet za pitanje gradnje u stilu strogog historicizma, što znači da su naponi naše sredine bili na razini evrop-skih htijenja.

Stambena arhitektura
Bečki arhitekt Otto Hofer

Prije potresa 1880. definiran je izgradnjom palače Akademije Zrinjski trg, s alejama platana, njego-vanim parkom, vodoskocima i bazenima, a ubrza-no su ga počele omeđivati i druge novogradnje. Ta-ko palača suda, na Zrinjevcu 4, 1887. godine; također, po nacrtima Janka Nikole Grahora i Klei-na, palača conte Ivana Burattija na Zrinjevcu 3, nasuprot palače Akademije. Grahor je bio Schmid-tov đak, pa je izvodio i gradnju Akademijine pa-

lače¹⁶. Te dvije palače, jedna nasuprot drugoj, svojim su snažnim renesansnim fasadama omeđile trg sa sjevera i juga. Na Zrinjevcu niču stambene i društvene palače s raskošnim fasadama. Nasuprot palači suda, na zapadnoj strani Zrinjevca, gradio je luksuznu stambenu palaču Dragan Vranicani-Dobrinović, 1879. godine (danas Arheološki muzej, Zrinjski trg 19). Fasada je karakteristična za objekte strogog historicizma, ali je po karakteru različita od Schmidtove i Grahorove palače. Izvedbu te palače vodio je zagrebački graditelj Ferdo Konrad. Drugi brat patricijske i kapitalističke zagrebačke obitelji, Ljudevit Vranicani, odlučio je 1887. godine na južnom obodu Zrinjevca — zapadno od palače Akademije, na uglovnim česticama (danas Trg J. J. Strossmayera 12 — Braće Kavurića 3) — graditi sebi rezidenciju, luksuznu palaču prema nacrtima bečkog arhitekta Otta Hofera.

Otto Hofer bio je suradnik Karla Hasenauera, istraživača povijesne arhitekture, arhitekta koji je u Beču gradio Hofburg. To monumentalno djelo dovršio je nakon njegove smrti Otto Hofer¹⁷. U Zagrebu nije bio poznat, ali je u Beču gradio luksuznu stambenu arhitekturu, gradske palačice, štedionice, centralno groblje, bolnicu Milosrdne braće, a vrlo mu je poznato djelo Dvorski i Gradski arhiv u Beču na Minoritenplatzu, 1899. godine, sa specijalnim sistemom depoa za arhivsku građu¹⁸. Priпада arhitektima mlađe generacije, ali radeći s Karlom Hasenauerom neposredno se veže uz struju stroge historicističke arhitekture. Hasenauer se bavio raznolikom suvremenom građevnom tematikom, naročito stambenom arhitekturom. Budući da se specijalizirao za temu profane, stambene arhitekture, za patricijske palače koje su naručivali bogati veleposjednici i industrijalci iz najvišeg društvenog sloja, vjerojatno je da su ga Vranicanijevi upoznali u Beču. Postao je njihov »dvorski arhitekt«. Za palaču Ljudevita Vranicanija načinio je dvije varijante nacрта, jednu trokatnicu prije potresa 1880, a nakon potresa uglovnu dvokatnicu koja je izvedena 1881/2.¹⁹ Tlocrti te palače i crteži

fasade bili su izloženi u Klubu inženjera i arhitekata i kasnije objavljeni. Radove je izveo zagrebački arhitekt Ferdo Konrad. U osvrtima na izložene nacрте zapaženo je da je nespretno izveden sporedni sistem komunikacija između radnog prostora i luksuznog apartmana gospodara kuće. Nefunkcionalna povezanost prostornih dijelova u tako luksuznom objektu — bila je zamjerka kritike, jer unutrašnji prostor ne bi ni po čemu smio podsjećati na jeftine najamne bečke kuće, »Zinskaserne«. Bitni sadržaj palače bio je stan gospodara — luksuzni dio za javnost i privatni dio. Ali, osim što je palača građena za potrebe vlasnika, nekoliko stanova predviđeno je i za iznajmljivanje.

Palača Vranicani svojim je istočnim krilom omeđila početak novoga trga, produljenog Zrinjevca, koji se kasnije nazvao Strossmayerov trg. Njemu je zgrada kemijskog laboratorija definirala južni obod²⁰. Palača Vranicani sjevernim krilom omeđuje Kavurićevu ulicu, široku ulicu 19. stoljeća s tipičnim drvoredom. Osim dvaju ulaza za stubišta u krilima, palača ima svečani ulaz kroz ugaoni portik nad kojim je »loggia«. Kroz portik izbačen na pješačku stazu ulazi se u široku, dijagonalno probijenu svođenu vežu, proširenu na kraju u osmorkutno predvorje pred luksuznim stubištem, sa čuvenim vratima od kovanog željeza koje je izveo bravar A. Mesić po nacrtima arh. Kune Waidmana²¹. Veža spaja Zrinjevac s unutrašnjim dvorištem, koje je hortikulturnim rješenjem uklopljeno u svečani karakter palače.

Na pročeljima palače jačom je plastikom prozorskih okvira i renesansnim dekorativnim detaljima istaknut »piano nobile«. Poneki detalji podsjećaju na »Zopf« — stilsko ukrasje. Krila palače završena su rizalitima koje obrubljuju parovi korintskih pilastara. Na jednako dugačkim krilima, s deset prozorskih osi, elementi raščlambe naglašavaju horizontalnu dispoziciju zgrade, a rustična obrada površine sugerira čvrstoću. Nizovi su prozora različita oblika; u prvom su katu viši, s balustradno riješenim parapetima koji leže na graničnim vijencima. Naglašene su nadstrešnice trokutastog ili segmentnog oblika, prekinute maskeronima koji volutama spajaju raskinute segmente; ili se maskeroni nalaze po sredini trokutastih zabata. Ispod

¹⁶ Članak bez oznake autora, »Poljepšanje grada Zagreba«, Vienac, god. IX, broj 25, Zagreb 1877. str. 405.

¹⁷ Österreichisches Biographisches Lexicon 1815—1950, sv. 9.

¹⁸ Gustav Winter, »Das Neue Gebäude des K. und K. Haus-, Hof- und Stadtarchives zu Wien«

¹⁹ Dolores Ivanuš — »Palača Ljudevita Vranicani-Dobrinovića u Zagrebu«, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, god. XXIII, broj 3—4, Zagreb 1974, str. 73—83.

²⁰

Arhiv Hrvatske Zagreb — Arch. civ. kut. IV, rukopis, tri nacрта i ugovor za gradnju kemijskog laboratorija Kr. Sveučilišta Franje Josipa I u Zagrebu 1882.

²¹

Članak bez oznake autora — »Palača Vranicani, gvozdena vrata«, Obrtnik, broj 1. Zagreb 1886. str. 7.

prozora drugoga kata podvlači se vijenac, a iznad arhitrava i friza bogato je profiliran ukrasni završni vijenac. Nad rizalitima, u trokutastim zabatima u visini krovništa, položeni su lovorovi vijenci s inicijalima vlasnika. Loggia nad trijemom, koji je upušten na pločnik, dopire do trabeacije; oblikovana je kao školjka i omeđena balustradnom ogradom s vazama. Parovi korintskih stupova od bijelog mramora nose razgibanu trabeaciju ispod zabata. (Klesarske i kiparske radove izvodio je Luigi Pierotti iz Zagreba.) Balustradna ograda atike na povišenom je podnožju na krovništu nosila alegorijske figure. Boja fasade, koju je odredio Otto Hofer, bila je srebrnasto siva, golubinje siva, kakva se u razdoblju snažnog historicizma upotrebljavala za renesansne fasade. Ali tim tonom nisu bili zadovoljni naši arhitekti, koji su zahtijevali da se zgrada poslije preboji u topliji narančast ton, navikli na boje razdoblja kasnog historicizma. Uz otmjenju palaču s takvim izborom dekorativnih detalja, girlandi, rozeta i maskerona, kamenih stupova, školjki, vijenaca s lišćem, prema bečkom bi ukusu, međutim, odgovarala hladnija boja.

Bogati štukaterski radovi u interijeru ponavljaju iste stilske motive, na stubištu, na stropovima, u mreži čipaka od željeza iz koje visi lanac s rasvjetnim tijelom. Kroz oba kata, u uglovnoj zoni, protežu se dvorane za primanje. Ovalna dvorana, s plastički ukrašenim zidovima, raščlanjena je pilastrićima nad visokim postamentima s kompozitnim kapitelima. U gornjoj razini elipse dekorirane cvijećem, cvjetnim vijencima koji su povezani trakama, zgusnula se bogata dekoracija. Takav tlocrtni ornament — u kojem se diferenciraju važniji članovi unutrašnjeg prostora, kao foaje; vestibuli; dvorane raznolikog centralnog oblika, visoke i reprezentativne, jer se protežu kroz dva kata, osvijetljene odozgo kroz staklene stropove; svečana stubišta; prostrane veže s proširenim poligonalnim predvorjima, u koje se pristupa kroz svečane portale; ulazi u dvorišta s prilazima za kočije i posebno njegovanim nasadima — susrećemo u djelima najvećih evropskih arhitekata iz kreativnog razdoblja historicizma.

Zbog toga je palača Vranicani, s tako izuzetno reprezentativnim prostorom, s dvoranama koje se nižu u enfilazi, pojam visoke kulture stanovanja 19. stoljeća. Danas služi kao galerijski prostor, i otvorena je posjetiocima kulturnih likovnih manifestacija. Kompletan doživljaj palače proizlazi iz jedinstva njezina prostornog i dekorativnog rješenja, a također iz vrijednosti njezine male vrtne arhitekture s edikulom u osi veže. Taj bi vrtni dio, kao privlačan prostor predaha, isto tako trebalo održavati da se sačuva sadržaj palače u izvornu obliku.

Otto Hofer projektirao je i za Vladimira Vranicanija otmjeni »palazzo« u blizini Zrinjevca, u Berislavićevoj ulici, na uglu Gajeve: uglovnici s lijepim oblim »erkerom« nad polustupom s grbom. Okrenuta duljim pročeljem s trinaest prozorskih osi Berislavićevoj ulici, a kraćim Gajevoj, palača je prelomila zavoj Gajeve ulice. To je nelogičan propust u rasteru ulica Donjega grada. I. Kršnjavi spomenuo je u osvrtu na regulacione planove Zagreba Gajevu kao osebujnu ulicu, prirodnu staru komunikaciju ugodnu za kretanje i doživljavanje arhitektonskih objekata, koju prekida nesretno locirana palača Vranicani. Kao da se nije moglo naći sretnije rješenje. Među palačama Vranicani ona je zidana najkasnije, 1889. godine. Danas »Dom Društva inženjera Hrvatske«, premda je skromnije ukrašena od dviju palača na Zrinjvcu, ipak elegancijom ne zaostaje za njima. Horizontalna dispozicija naglašena je ukrasnim vijencima, a ugao jednim od najljepših istaka u Zagrebu. Gradnju je izvodio zagrebački graditelj Cernelutti.²²

Stan za gospodara bio je u prvom katu, kamo se uzlazi velikim trokrakim stubištem iz ulaznog predvorja. Za stubište je upotrijebljen velik prostor s vrlo elegantnim pristupom, premda nije raskošno dekoriran. Velike sobe stana nižu se u enfilazi orijentirane prema ulici, prema pročeljima, a hodnici su osvijetljeni iz svjetlarnika i povezuju sobe i dvorišna krila s pomoćnim i gospodarskim prostorijama. Izdvojenom se vežom na kraju krila u Berislavićevoj ulici ulazi u dvorište. Raspored je prostora mnogo jednostavniji nego na Zrinjvcu, premda je i ovdje ukomponirano jedno prostrano i svijetlo ovalno predvorje za ulaz u salone, dok su spavaće sobe izdvojene i pripada im »erker« na uglu. Velika blagovaonica, palača, jednostavna je pravokutna svečana dvorana i na nju se nadovezuju gostinjske sobe. Takav je bio prvobitni raspored stana vlasnika s manje luksuza, ali s jednako tako visokim standardom stanovanja.

Otto Hofer mogao je biti autor i prve Vranicanijeve palače na Zrinjvcu, podignute 1879. I ona se može uvrstiti među djela u stilu strogog historicizma. Njezino je fasadno rješenje monumentalna kulisa ispred uobičajenog, linearno organiziranog prostora unutrašnjosti. Na raskošnoj fasadi visok

red stupova, nad masivnim bazama pred ulazom u vežu, nadvisuju kanelirani pilastri. Ideja reprezentativnosti iscrpljuje se do krajnjih mogućnosti na tom pročelju s teškim rustificiranim prizemljem i katovima koji su ukrašeni mnoštvom sitnih plastičkih detalja. Visoki red stupova i pilastara ističe središnju portalnu zonu dekorativne, ali u biti ipak plošne fasade, završene bogatim vijencem s balustradom na krovu. Na pročelju mnoštvo ukrasa, konzole malih balkona, astragali, zabatne nadstrešnice prozora, portretne glave na ključnim kamenovima, glavice u poljima nadstrešnica, vijenci sa zupcima i balustrade. Na masivnim stupovima do ulaza bogate teške girlande. Ukratko, bogata kićenost. Nizovi soba u svim katovima orijentirani su prema Zrinjevcu. Bivši stan vlasnika bio je opremljen intarziranim parketima, od kojih su neki sačuvani, a stropovi velikih pravokutnih soba u enfilaži ukrašeni su bogatom štukaturom.

Zagrebačke patricijske palače, koje je gradio Otto Hofer, predstavljaju stambenu arhitekturu evropske razine i prepoznaju se u stambenom fondu zagrebačkog 19. stoljeća. Položajem u gradu one su vrlo značajne, a naročito na Zrinjevcu, koji omeđuju sa zapadne i južne strane. Kasnije nije više bilo takvih poduzetnika na društvenoj razini koji bi zbog ugleda gradili monumentalne rezidencije.

Monumentalni historicizam

U razdoblju snažnog historicizma, koji je u Evropi trajao približno od 1850. do 1880. godine²³, reprezentativni stil u arhitekturi preobrazio je gradove. U Zagrebu se tada najviše napora ulaže u program razvoja grada. Planira se gradnja niza monumentalnih objekata. Izvedba je nešto kasnila, ali se situacija razvijala paralelno s događajima u ostalim evropskim središtima. Planovi za gradnju društveno važnih objekata naručuju se kod vrlo poznatih stranih arhitekata. Njih pozivaju u Zagreb, a mlada generacija domaćih graditelja školuje se u najpoznatijim školama u inozemstvu. Sredstva se najprije koncentriraju za restauratorske probleme, za intervencije u sakralne objekte povijesnih središta, što je također tipično za obnove starih gradskih jezgara u Evropi. Zatim je porasla potreba za objektima suvremene javne namjene u vezi s povećanjem gradova.

U Zagrebu je zaklada baruna Jelačića Bužimskog za zemljište kazališne zgrade osnovana 1871. —

Prvi plan za gradnju palače Strossmayerove galerije, vezan uz njegovu darovnicu zbirke slika starih majstora, ostvaren je 1875. Restauracija crkve sv. Marka započinje narudžbom planova 1875. — Milan Lenuci počeo je utjecati na urbanizam Zagreba 1882. — Prvi položajni nacrt za lokaciju kazališne zgrade na Trgu Jelačića bana (Trg Republike) datiran je 1885. — Prvi planovi za gradnju Kazališta naručeni su od Fellnera i Helmera 1881. — O gradnji Glavnog kolodvora raspravljalo se 1883, a potreba rješenja tog pitanja nametnula se već 1870, kad je izgrađena pruga od Žakanja do Zagreba radi željezničkog prometa u smjeru Rijeka — Budimpešta.

Paralelno s tim akutnim pitanjima potrebe gradnje korigira se regulacioni plan. U tom planu interpolacija arhitekture monumentalnog historicizma ima kapitalno značenje za oblikovanje grada. Zagrepčani se osjećaju odgovorni i sudjeluju u raspravama o potrebi gradnje javnih objekata. Manje su upoznati i ne razumiju se u gradogradnju, za koju I. Kršnjavi upozorava javnost da o njoj najviše ovisi budućnost i izgled Zagreba. On smatra da se kod svake interpolacije javne zgrade mora sagledati urbanistička cjelina i koncepcija razvoja grada, a ne samo zgrada pojedinačno, izolirana od okolice. Takve su polemike dokaz sazrijevanja svijesti o odgovornosti izgradnje modernoga grada. Kako će izgledati Zagreb u budućnosti i planira li se ispravno njegov razvoj? — Događaji su nabujali oko 1880. godine, jer su se tada razne odluke našle pred realizacijom. I. Kršnjavi piše o tome: »Zagrebčani se živo zanimaju za ovakvo pitanje što je pokazao smještaj Akademijine zgrade. Debatiralo se i kuda Kazalište, a trebali bi se više zanimati za regulacionu osnovu, premda glavnu osnovu odobrava vlada, ali to ne isključuje da se ne bi promjene mogle izvesti u detalju.«²⁴

Stil snažnog historicizma nalazimo u arhitekturi Zrinjevca, kojemu se konture prepoznaju već prije potresa 1880. godine. Cjelina fascinira Zagrepčane koji priželjkuju više takvih ambijenata i veće velegradske prospekte. Arhitektura u tome igra važnu ulogu, i sve je veća potreba za monumentalnim građevinama, za zgradama koje će likovno i sadržajno odgovarati evropskim ostvarenjima. Neke su se gradnje realizirale osamdesetih godina, a druge desetak godina kasnije. Planovi prerastaju realne mogućnosti.

Krugovi inteligencije razdraženi su preskučenim purgerskim gledištima, zbog kojih se planovi ne

23

Renate Wagner Rieger — »Wiens Architektur im 19. Jahrhundert«, Wien 1970.

24

Dr I. Kršnjavi — »Regulaciona osnova grada Zagreba«, Glasnik, god. III, Zagreb 1898. str. 62—64.

ostvaruju u cjelini. Prostor grada bio je definiran regulatornom osnovom koju je 8. veljače 1880. potpisao Khuen Héderváry. Vedute novoga Zagreba ispunjavaju se novogradnjama koje već grade mlađi arhitekti, vrativši se sa školovanja i prakse kod sljedbenika kasnog historicizma. Među njima su i oni mladi arhitekti-stranci koji su se udomili u Zagrebu, kao Kuno Waidmann i Hermann Bollé. Oni su i došli u Zagreb jer su pripremni radovi i planiranje prelazili domaće snage. Svaki na svoj način, oni nose biljeg škole kojoj su pripadali.

Društveno značajne objekte gradili su u Zagrebu najprominentniji strani arhitekti starije generacije, koji su bili stvaraoci i teoretičari faze strogog historicizma. Oni su zvani u Zagreb da grade monumentalnu arhitekturu, svaki prema svojoj specijalizaciji, na istaknutim mjestima, u zelenilu parkova, na trgovima, uglovnice na važnim raskršćima, društvene, poslovne i luksuzne stambene zgrade, utilitarne važne objekte. Kroz njihove su atelije prošli svi naši značajniji arhitekti.

Karl Hasenauer, T. E. Hansen, Heinrich Ferstel, Friedrich Schmidt, Fellner stariji, teoretičari i predstavnici strogog historicizma, djeluju u Beču koji tada nije bio na periferiji događaja svjetske arhitekture. Nama je Beč bio izvor za neposredne kontakte s tada cijenjenim arhitektima. Otto Hoffer, neposredni suradnik Karla Hasenauera, istraživača velike erudicije s osjećajem za visoku renesansu i klasicizam, graditelj centralnih kupolnih prostora i sjajnih interijera, dolazi graditi obitelji Vranicani. Neposredni je prijenosnik monumentalnog stila, i njegovi se radovi osjetljivo nameću u Zagrebu. — Friedrich Schmidt gradi i restaurira u Zagrebu i nepobitno utječe na karakter nekih urbanih cjelina, tako Zrinjevca i Radićeva trga oko crkve sv. Marka. Fellner i Helmer suradnici su i izravni nasljednici atelijera Fellnera starijeg, koji je zasnovao ideju i dekorativni stil modernog kazališta. Oni su pozvani u Zagreb i naručen im je prvi plan za gradnju novoga zagrebačkog kazališta.

Nakon predaha od desetak godina nastavlja se druga faza izgradnje i proširenja Donjega grada; kazalište i Glavni kolodvor nisu još podignuti i postaju prioritetni za razvoj grada. Rješavanje problema o lokaciji kolodvora započelo je 1884. Gradska se uprava u principu složila s kupovinom zemljišta na mjestu gdje se kolodvor kasnije izgradio. Time su se ostvarile perspektive proširenja grada prema jugu do željezničke pruge. U takvoj situaciji niknula je ideja produljenja zrinjevačkog parka kao pojasa zelenila. Značajno je osnivanje Botaničkog vrta Filozofskog fakulteta 1889. godine na zemljištu uz prugu, kao zaštitnog pojasa zelenila na južnom obodu grada. Botanički vrt obli-

kovan je u stilu engleskih perivoja, karakterističnom za 19. stoljeće, s krivudavim stazama i slobodnim skupinama drveća i grmlja. On sadrži arboretum, staklenike, bazene za močvarno bilje i sistematsko polje za studij studentima. Botanički vrt, protegnut do Runjaninove ulice, trebalo je proširiti do Starčevićeva trga, ali su na tom prostoru, bez obzira na plan, poslije sagrađeni predimenzionirani objekti hotela Esplanade i Zavoda za socijalno osiguranje. Iz nacrtu regulacione osnove 1889. godine inženjera Milana Lenucija postaje nam jasno da je u tih desetak godina potpuno sazrela ideja »zelenih potkove« kao sistema trgova i parkova oko strogog središta. Potkova je dobila definitivne konture nakon ishoda rasprave o lokaciji Hrvatskoga narodnog kazališta. Ali već i prije rasprave prostor je Sajmišta oblikovan u Sveučilišni trg, koji se imao protezati do Botaničkog vrta.

Khuen Héderváry raspisao je anketu o lokaciji kazališne zgrade 1885. godine, da bi odlučio između četiri prijedloga:²⁵

1. gradnja na istočnoj strani Jelačićeva trga (Trg Republike);
2. gradnja na zemljišnoj zakladi Jelačića-Bužimskog u Ilici;
3. gradnja na Zrinjercu;
4. gradnja na Sajmištu, kasnije Sveučilišnom trgu (Trg maršala Tita).

Od ova četiri prijedloga sačuvana su dva situaciona plana, dvije alternative. Jednu je situaciju na Jelačićevu trgu, iz 1885,²⁶ potpisao Milan Lenuci. Ploha trga riješena je hortikulturom, s rondelama zelenih travnjaka i spomenikom u sredini, s jarbolima i vjerojatno fontanama. Kazališna zgrada na istočnoj strani trga povučena je u liniju Bakačeve ulice. Drugi je situacioni plan s kazalištem na zapadnoj strani Sveučilišnog trga, tj. Sajmišta, na zemljištu Obrtne škole i Mahneovom, između Klačićeve ulice i Prilaza. Kazalište je okruženo vrtom arhitekturom. Površina trga omeđena je sveučilišnom zgradom sjeverno, zgradom Hrvatskog soka la južno i zgradom Hrvatskoga gospodarskog društva istočno. Velika ploha riješena je cjetnom rondelom sa zdcncem u sredini. Nije se, znači, pomišljalo na lokaciju kazališta usred trga, nego da se kazališnom zgradom omeđi prostor trga sa zapadne strane. To je dokaz više da se počela formirati

²⁵

Slavko Batušić — »Pedeset godišnjica kazališne zgrade«, poseban otisak

²⁶

Zbirka nacrtu Muzeja grada Zagreba, Opatička ul. 20

»zelena potkova« i sa zapadne strane centra. Zanimljivo je pri tom da je Milan Lenuci crtao i situaciju s kazalištem na Jelačićevu trgu, koja je imala pristaša u kulturnim krugovima. Zastupao ju je I. Kršnjavi kao estetsku komponentu i šansu za ostvarenje regulacije suburbiuma pod Kaptolom i katedralom s nadbiskupskim dvorom. Ta je varijanta pružala mogućnost prezentacije barokne fasade nadbiskupskog dvorca, najsajnije barokne arhitekture Zagreba. Dakako, uz pretpostavku da se sruši blok kuća u staroj Vlaškoj ulici i otvore vedute grada prema jugu, da se izravna i probiju široke ulice prema Vlaškoj ulici pod Kaptolom, kako bi se promet od kolodvora razvijao prema starom centru. Takva regulacija ostvarila bi mogućnost naglašavanja tadašnjih arhitektonskih vrijednosti grada. U eliminaciji malogradske arhitekture kaptolskog suburbiuma, za koji je smatrao da u budućnosti mora pasti, vidio je Kršnjavi priliku da se izbjegne izgradnja visokih katnica stambenih blokova koje bi mogle zatvoriti pogled na katedralu, kaptolski burg i nadbiskupsku palaču. Taj skupi izlaz, koji je zahtijevao rušenje starih kuća, za Kršnjavoga je bio ostvarenje vizije antiknog »forum« s arkadama poput »fiorentinskih«, kojima bi se Jelačićev trg proširio, a prema nadbiskupskoj palači i katedrali otvorio prilaz velikim stubištem.²⁷

Kazališna zgrada podignuta je 1895. godine, nakon dekreta Khuena Héderváryja, ali ni na jednom od predviđenih mjesta. Nakon revizije generalnog regulacionog plana 1893. bilo je odlučeno da se kazalište podigne usred Sveučilišnog trga. Sagledavši kasnije razvoj »zelene potkove«, na takav ishod mogao je utjecati Milan Lenuci sa svojom ekipom suradnika, jer je također jasno da je taj krug stručnjaka sugerirao da se svi objekti društvenog značaja i kulturnog sadržaja, koji su građeni u stilu monumentalnog historicizma, uklope u zagrebačke perivoje. S takvim položajem svi su objekti došli do najvećeg izražaja.²⁸

Arhitektura kolonizatora *Arhitekt Ferenc Pfaff*

Poslije nagodbe 1868. Sjeverna Hrvatska imala je ipak stanovitu autonomiju unutrašnje uprave, pravedu i prosvjete, što je omogućivalo da se na tom polju, makar uz silne napore, ostvaruje neza-

visna politika u ekonomskim pitanjima. Zbog toga su se u Hrvatskoj uspijevale graditi razne nove zgrade za kulturno-prosvjetne institucije.²⁹ Donekle su se i domaći poduzetnički krugovi uspjeli uklopiti u kapitalističku proizvodnju i ostvarivati kapital. Zbog toga se i izgradnja bankovnih kuća pojavila kao nova tema u graditeljstvu Zagreba. Iz tih krugova potječe i najkvalitetnija stambena izgradnja, na razini evropske kulture stanovanja bogatih društvenih slojeva. Ali potpuna privredna nezavisnost od Mađarske nije se ostvarila ni poslije 1881, kad je ukinuta Vojna krajina. O zajedničkim je poslovima zapravo odlučivao mađarski Sabor, pa je i Rijeka, kao važna luka, bila pod upravom mađarske vlade. Zbog toga je gradnja željezničke pruge bila podređena potrebama Mađarske i povezivanja Budimpešte s morem. Projekt zagrebačkog kolodvora spominje se 1847. u pismu L. Košutu.³⁰ Željeznička je pruga 1870. južno omeđila prostor na kojemu se, prema regulacionom planu, imao širiti Zagreb. Za gradnju kolodvora grad je otkupio zemljište između produljene Petrinjske i Preradovićeve ulice. Komisijskom ophodnjom 1890. to je zemljište prihvaćeno kao najidealnije za smještaj Glavnog kolodvora. Na tom je mjestu u regulacionom planu kolodvor već prije bio ucrtan. Lokaciju su isposlovali urbanisti misleći na poljepšanje grada, kako bi kolodvor bio podignut u osi Akademijine palače, kao završna fasada grada i produljenog zrinjevačkog perivoja. Između 1880. i 1890. potpuno je sazrela ideja Lenucijeve »zelene potkove«. Strogi centar bio je s istočne strane već potpuno definiran nizom parkova. U tom kompleksu vrtne arhitekture bile su osigurane čestice za izgradnju isključivo monumentalne arhitekture u stilu strogog historicizma, sa zahtjevom za umjetnički i estetski dojam arhitekture posebnog sadržaja. Arhitekture kao monumenta.

Glavni kolodvor u Zagrebu građen je dobrim dijelom iz sredstava koja je osigurao grad za zemljište, a gradski su zastupnici Zagreba zahtijevali od ugarske vlade da se gradi luksuzan i monumentalni objekt. To su bili uvjeti. Hrvatska i ugarska vlada raspravljale su o udjelu sredstava, jer je eksploator željeznica htio svaliti glavninu troškova na hrvatsku vladu i grad Zagreb. U ugarsko-hrvatskom Saboru donesen je 15. siječnja 1890. zakonski prijedlog o gradnji kolodvora i glavne radionice ugar-

27

I. Kršnjavi — »Gradnja kazališta«, Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu, god. I, Zagreb 1886. str. 27—28.

28

Vidi bilj. 4 i 5.

29

Igor Karaman, »Kako je nastajao moderni Zagreb«, Kulturni i prirodni spomenici Hrvatske, Zbirka vodiča časopisa »Kaj« (posebno izdanje).

30

Državni Arhiv u Budimpešti. — Projekt zagrebačkog kolodvora spomenut u pismu L. Košutu 25. XII, 1847. — Kopija se nalazi u xeroks tehnici u Arhivu Hrvatske u Zagrebu.

skih željeznica u Zagrebu³¹. Zakonom je utvrđeno da se sredstva za gradnju željezničkih objekata izdvajaju iz fondova za to određenih, a gradska je uprava morala osigurati zemljište i izgraditi dvije ceste sa sjeverne i južne strane paralelno s kolodvorom. Cijeli kompleks bio je ograđen visokom ogradom i osigurani su prilazi naseljima prema Savi, premošćenje prema Savskoj cesti itd.

Glavni kolodvor podignut je 1890/91. prema nacrtima najprominentnijeg mađarskog arhitekta, specijalista za gradnju kolodvorskih zgrada, Ferenc Pfaffa. Željeznička postrojenja i kolodvorske zgrade bile su jedna od najsuvremenijih i specijaliziranih tema, kao utilitarne zgrade koje su morale imati arhitektonsku kvalitetu. U opsežnu životnom djelu Ferenc Pfaffa zagrebački Glavni kolodvor ima posebno mjesto kao arhitektonski i urbanistički domet, reprezentativno djelo u evropskim razmjerima. Autor knjige o »Kolodvorima Evrope«, Mihály Kubinszky, zauzima se za to da taj objekt u našoj sredini bude sačuvan.³²

Ferenc Pfaff pripada generaciji arhitekata snažnog historicizma kojemu je uspjelo originalno razraditi problematiku kolodvorskih zgrada, kao nepoznatu i posve novu funkciju arhitekture. Njegove su kolodvorske zgrade utjecale na izgled gradova. Od arhitekata se i zahtijevalo da prikriju utilitarni sadržaj i da estetskim oblikovanjem utječu na okolicu. Unutrašnji prostor morao je biti što funkcionalniji, pristupačan, pregledan, organiziran s najvećom jasnoćom; komunikativan i udoban, a istodobno reprezentativan, kako bi pružio doživljaj u susretu s urbanom sredinom u koju putnici dolaze.

Zagrebački kolodvor urbanistički, likovno, arhitektonski i funkcionalno ispunjava sve te zahtjeve, pa mu je kao objektu 19. stoljeća osigurana povišena dimenzija. Zbog toga je zgrada Glavnoga kolodvora proglašena spomenikom kulture. Ona je prema želji zagrebačkih urbanista osigurala skladnu završnicu u osi parkova Zrinjevca, Strossmayerova trga i Trga kralja Tomislava. Svakog putnika koji pristiže u Zagreb vodi u »salon Zagreba« — parkove i kulturne institucije.

³¹ Ljela Dobronić, »Zgrada zagrebačkog Glavnog kolodvora — Spomenik kulture«, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, god. XI, broj 1, Zagreb, veljača 1962, str. 13—17.

³² Mihály Kubinszky, »Bahnhöfe Europas«, Stuttgart 1969. — Pismo dr Kubinszky Mihály, Budimpešta, 1. studenog 1972. — Po sudu autora glavno djelo F. Pfaffa jest zagrebački kolodvor, remek-djelo mađarske eklektike. Preporuča da u sklopu zaštite moderne arhitekture taj spomenik bude valoriziran.

Ferenc Pfaff raščlanio je nisku dugačku građevinu kubičnim višim paviljonima s prozračnim pročeljem, koje je rastvoreno ostakljenim visokim lukovima i prozorima. Dugačka krila povezuje centralna masa velikog paviljona s centralnom dvoranom, pod četvoroslivnim krovom. Krila su omeđena nižim kubičnim paviljonima, na čijim su krajevima prolazi za kolosijeke i na peron kolodvora. Prema gradu, sjeverno, orijentirana je fasada s dugačkim ostakljenim hodnicima, povezanim s centralnom prolaznom dvoranom u kojoj su blagajne za prodaju karata. U krilima su čekaonice, restauracija, poslovni prostori, saloni, prtljažnice. Glavna hala kroz tri visoka ulaza može bez zastoja istodobno propustiti mnogo putnika; osvijetljena je iz visokih prozora na gornjoj razini. Organizacija je prostora tako složena da sprečava izravan kontakt putnika s peronom i grada s kolosijekom željezničke pruge. Prilazi su kroz centralnu halu, a izlazi kroz prolaze na kraju krila zgrade. Ferenc Pfaff tipološki je razradio projekt kolodvorskih zgrada u kojima je varirao raščlanjivanje na tri do pet jedinica, ali mu je svaki kolodvor individualni program. Zagrebački je kolodvor uklopio u situaciju, shvativši vrlo dobro zamisao razvoja grada na jug i plan M. Lenucija, kojemu je bila potrebna završna južna fasada grada na kraju parkova, u razmaku do Botaničkog vrta, ispred Starčevićeva trga. Uz zgradu kolodvora podignut je istodobno unutar ograde željeznice još jedan klasicistički objekt ugarskih željeznica s monumentalnim trijemom. Jednostavna kubična zgrada s portikom, koji je vrlo svečano riješen, bila je građena za mađarsku školu. Danas je to željeznička ambulanta u Ulici Grgura Ninskog 3. Ne bi imalo nikakva naročitog razloga da zbog svog sadržaja i unutrašnjeg, vrlo jednostavnog i funkcionalnog rasporeda ima tako svečani trijem sa zabatom i ozbiljnim portikom masivnih kolumna, ali je ta zgrada, prije gradnje hotela Esplanade, bila sastavni dio južne fasade grada u prvobitnom planu kompozicije »zelene potkove«. Njezina ograda ukrašena vazama, skladne proporcije, i makar skromnija razrađenost južnog začelja prema kolosijeku, usmjerena je prema gradskim naseljima preko pruge. Taj se objekt danas premalo zapaža, a vrlo je kvalitetan. Projektirao ga je također Ferenc Pfaff, s više ozbiljnih klasicističkih detalja koji su vrlo uočljivi u kompoziciji fasade, a Pfaff ih je najviše upotrebljavao kao elemente koji njegovim građevinama daju ozbiljan i klasičan biljeg.

I centralni paviljon Glavnog kolodvora ima klasicistički riješeno pročelje s visokim redom stupova, koji ostvaruju otvoreni trijem sa zabatom, ukrašenim reljefom. Gornja zona paviljona gotovo je sasvim rastvorena velikim prozorima. Palača kolodvora, horizontalne dispozicije, završava onu izra-

zito horizontalno položenu sponu zelenila pod burgovima Gradecom i Kaptolom, koja se ukazuje u trenutku susreta s gradom. Pred nama plane Zagreb i pogled na Medvednicu, a u prvome planu Umjetnički paviljon, podignut nešto kasnije, s kojim se prekida sistem parkova i oblikuje Trg kralja Tomislava. U pokretu kroz parkove prema kolodvoru kompleks cijelom dužinom zatvara neorenesansna oplemenjena fasada 158 metara dugačkog objekta vrlo skladno uklopljena u mjerilima i odnosu prema gradu. Elementi i detalji antikizirajuće arhitekture, kao i boja fasade, u raznim su obnovama napušteni, pa je Pfaffov crtež fasade mnogo bogatiji ukrasima od onoga što danas postoji. Veći su elementi sačuvani, tako balustrade nad vijencima paviljona, korintski stupovi trijema nad rizalitom glavnog ulaza u centralni paviljon, friz triglifa i metopa s rozetama i zabatom, reljef, akroteriji, jarboli nad četvoroslivnim krovovima. I u unutrašnjosti, u gornjim zonama visokih stropova sa štukaturama i kasetama, ponešto nedostaje od crteža s tzv. »pompejanskim« detaljima dekora.

Zbog Glavnog kolodvora protegnuli su se blokovi kuća južno sve do Starčevićeva trga i Mihanovićeve ulice nasuprot Botaničkom vrtu. Taj blok stambenih kuća s visokim zgradama i fino profiliranim fasadama u stilu kasnog historicizma, od Tomislavova do Marulićeva trga, posebna je vrijednost u kvalitetnom doživljaju fasade centra Donjega grada, orijentirane prema južnim dijelovima grada, prema pruzi. To je izuzetna prilika da se centar jednoga grada doživi tako kompletno. Ukidanje Botaničkog vrta i njegova potpuna selidba krila bi trajnu opasnost intervencije u južnu fasadu centra grada. Za palaču Glavnog kolodvora, upoznavši povijesnu i ekonomsku pozadinu gradnje, upoznavši se s originalnim ostvarenjem poznatoga mađarskog arhitekta, možemo s pravom reći da je arhitektura kolonizatora. Ferenc Pfaff je zgradom zagrebačkog kolodvora ušao u povijest svjetske arhitekture. Prema njegovim nacrtima građen je i kolodvor u Rijeci.

Arhitekti Fellner i Helmer

Arhitekti Fellner i Helmer bili su čuveni graditelji kazališta u 19. stoljeću. Njihov atelijer u Beču odgojio je generaciju arhitekata koji su nastavili tradiciju historijskih stilova u razdoblju kasnog historicizma. Između 1870. i 1912. godine Fellner i Helmer izgradili su više od pedeset reprezentativnih kazališta u srednjoj i istočnoj Evropi, od Züricha do Odese, od Hamburga do Rijeke³³. Izumitelji su

modernog teatra, moderne pozornice i gledališta za brojnu publiku. Oni su sabrali iskustva kazališnih graditelja ranijih epoha. Pred sobom su imali i rad Fellnera starijeg, oca i utemeljitelja atelijera. U svoje vrijeme bili su toliko zapaženi, a kazalište je bilo tako popularna i tražena tema, da se o njima mnogo pisalo, pa čak i monografski radovi³⁴. Bili su izuzetni i kao teoretičari i kao izvoditelji-specijalisti za gradnju kazališnih i koncertnih kuća, izložbenih paviljona i građevina sličnih posebnih namjena.

Ponuda tim arhitektima da dođu graditi kazališne kuće u Hrvatsku dokaz je informiranosti vodećih kulturnih krugova u Hrvatskoj o zbivanjima u evropskoj arhitekturi, štoviše, i o specijalnostima pojedinih arhitekata. Stranim je arhitektima bilo ponuđeno da izvedu nacрте, premda je bio raspisan natječaj za uži krug, na koji su se mogli javiti i domaći arhitekti. Takav je slučaj bio na primjer s Grahonom st.³⁵ i palačom Akademije, ili s Kunom Waidmannom koji je ponudu dao za kazališnu kuću u Zagrebu. Odbor za gradnju kazališta naručio je, međutim, i prvi izvedbeni projekt od Fellnera i Helmera.

Hrvatsko narodno kazalište podignuto je usred vrtne arhitekture na današnjem Trgu maršala Tita. Zahvaljujući širokoj skali historijskih uzora, monumentalni se objekti atelijera Fellner i Helmer odlikuju reprezentativnošću i umjetničkom formom.

Ornament tlocrta, po kojemu su postali čuveni nakon projektiranja »Zvezdarnice«, izvedene 1874./1878. godine, bivao je s vremenom u njihovim građevinama sve bogatiji, a istodobno i sve funkcionalniji u organizaciji prostorne sheme. Naročito im se kazališne kuće odlikuju raščlanjivanjem građevinskih tijela, razbijanjem čvrste forme i spajanjem raznolikih građevinskih elemenata i odgovarajućih prostornih članova. U Zagrebu je kompleks građevinski razvedene mase postavljen u vrtanu arhitekturu i povezan s okolicom, s trgom, direktnim ulazima na svim fasadama, tako da odvojeno mogu funkcionirati svi prostorni dijelovi. Ipak je posebice istaknut glavni ulaz na sjevernoj fasadi sa svečanim portikom i prilazima. Zagrebačko je kazalište po stilskim karakteristikama neobarokno zdanje. Graditelji su u granicama stroge historicistič-

33

Hans-Christoph Hoffmann, »Die Theaterbauten von Fellner und Helmer«, München 1966.

34

Wurm-Arnkreutz, Alois von, »Der Architekt Ferdinand Fellner und seine Bedeutung für den modernen Theaterbau«, Wien — Leipzig 1919.

35

Ivo Maroević, »Graditeljska obitelj Grahon«, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, knjiga XV, 1968.

ke arhitekture u općem dojmu arhitektonske strukture oživili barokni stil, inspirirani djelima arhitekta Fischera von Erlacha.

Lokacija arhitekture nasred trga, primljena sa skepsom, bila je neočekivana za suvremenike. Najviše je pristaša imala lokacija na zemljišnim česticama na zapadnoj strani trga, kad su se analizirale negativne strane ostalih lokacija. Gradnju na prostoru Sajmišta zastupali su stručni krugovi, ali ne i centralni položaj kazališta zbog kojega bi objekt glavnom fasadom morao biti orijentiran sjeverno. Khuen Héderváry prekinuo je raspravu, najvjerojatnije na nagovor I. Kršnjavoga, i 1894, dok se u gradskom poglavarstvu još raspravljalo o mjestu gradnje, dekretom odredio Sveučilišni trg. Dok su ostali bili iznenađeni ishodom, smatrajući da će veliki prostor trga smanjiti monumentalni dojam arhitekture, Kršnjavi je u Khuenovoj odredbi vidio okončanje problema, premda je osobno zastupao smještaj na Jelačićevu trgu (Trg Republike).

Omraženi Khuen tako je odredio iz praktičnih razloga, ali je njegovo zapažanje o budućnosti razvoja Zagreba bilo ispravno. Kazalište je bilo podignuto iznenada i brzo, nakon mnogo godina iscrpljujućeg iščekivanja i desetljećima sabiranog novčića, 1894—1895. godine.

Fasade su barokno razriješene, a unutrašnji prostor izjednačen s intenzitetom i bogatstvom pročelja. Građevinske mase i izbor dekorativnih detalja nose biljeg snažnog historicizma. Kompoziciji blokova odgovaraju glavni prostorni dijelovi unutar volumena, koji se nadovezuju jedan na drugi, premda čine izolirane prostorne jedinice. Vestibuli, foaje i dvorane povezani su stubištima i hodnicima. Svečana dvorana gledališta optočena je galerijama i ložama. U svim prostorima za zadržavanje publike plastični detalji, ornament i boja, štukatura i pozlata, ispunjavaju zidne plohe, stupove i svodove. Dekorativne su plohe bogatije u gornjim zonama stropova i svodova, tako u velikoj dvorani gledališta, s lusterom kao središnjom i najvišom točkom iznad bogatih vijenaca i slikanih površina. Klasični akordi boje prepleću se sa sjajnom pozlatom i bjelinom podloge štuko-dekoracija. U predvorje se ulazi rampom ili stubama ispod trijema i bočnim ulazima. Gledalište je pod posebnim krovom sa stiješnjenom plitkom kupolom i svjetlarikom. Ispred njega je pročelje, utisnuto među tornjiće s lukovima portala, otvorenom »loggiom« i ograđenim balkonom. Pročelje tipa »loggie« javlja se već u djelima Fellnera st. i ostaje u tradiciji atelijera. Uklapa se između dva tornjasta tijela pokrivena šljemovima. Balkon ima stupove koji nose grede trabeacije, s balustradnom ogradom na kro-

vištu. Naročito je istaknuta kuća pozornice pod zasebnim bakrenim krovom, i njoj su podvrgnuti niži dijelovi arhitektonski raščlanjena kompleksa.

Spretno složen sistem komunikacija poseban je izum ovih čuvenih kompanjona i izumitelja moderne kazališne kuće. Veliki auditorij mora odjednom primiti brojnu publiku, pa je kretanje osigurano kružnim unutrašnjim stubištima i još jednim dvokrakim stubištima na obodu. Istodobno se u svim etažama gledalište može ispuniti i prazniti. Za vrijeme pauze publika se može zadržavati u predvorju, u dvoranama na katovima i u prostorima za opskrbu jelom i pićem. Pozornica je potpuno izolirana i pristup na nju je odvojen, kao i prostorije potrebne za tehniku scene, za grijanje i osvjetljenje.

Fasade su omekšane i razgibane, rastvorene prozorima, »loggiom«, balkonom i terasama. Zidovi su u prizemlju raščlanjeni pilastrima i nišama, u katovima polustupovima i prozorima. Zaobljeni uglovi, plastični detalji i figuralni ukrasi djeluju bogato, a monumentalnost je zgrade pojačana žarkom, zvučnom žuto-narančastom bojom. Arhitektura je plastični ukras trgu, a vrtina je arhitektura ukras plohe trga, koja je oko kazališta uređena za zadržavanje publike kao u vanjskom salonu. Trg je omeđen palačama historicističke arhitekture, i kazalište se savršeno uklapa u cijeli ambijent. Sva su njegova pročelja jednako reprezentativno riješena, za gledanje i uživanje u cjelini i detaljima. Bočne su dugačke fasade prekinute rizalitima stubišta koja su utisnuta između pozornice i gledališta, i oko gledališta. Mase se gibaju u raznim visinama, s raznom konstrukcijom krovišta pokrivenih bakrom. Kazalište je položeno na povišeni plato i okruženo sa svih strana stubama za prilaze. Ono je sadržajno i likovno jedinstven objekt, »Gesamtkunstwerk« 19. stoljeća, urbanistički vrlo značajan.

Atelijer Fellner i Helmer utjecao je, s nekoliko izvanredno važnih objekata, na monumentalnu izgradnju Zagreba više od ostalih koji su u njoj sudjelovali. U građevinskom fondu razdoblja snažnog historicizma i elitne izgradnje prepoznaje se dekorativni stil bečkih arhitekata, i kozmopolitska arhitektura vremena kojoj su ovi majstori monumentalizma bili vješti. Njihovi se objekti nameću u vizurama Zagreba profinjenom reprezentativnošću i daju Zagrebu velegradski ugođaj.

Znamenita je njihova rekonstrukcija baroknog zdanja i kule u Visokoj ulici, na zidinama Gornjeg grada, nad Mesničkom ulicom. Karakterističan objekt poznat iz grafika Zagreba u 18. st. preobrazili su u neobarokni dvorac, »Palais des Gustav R. von Pongratz« — dvor nakalamljen na staru struk-

turu, u siluetu bedema burga, koju je toliko priželjkivao I. Kršnjavi u svojim vizijama pročelja burga. Pongratz je ostvario jedan takav sklop prema tipu rezidencije bogatog veleposjednika s patricijskim ambicijama.³⁶ Barokno je razgibao jednokatnu fasadu krila orijentiranog prema Tuškancu s istakom i arkadama, i proširio zgradu mansardnom krovnom konstrukcijom. Vertikalna masa dvorca pojačana je dimenzijama i stilskim detaljima, da bi dojam kule uz dvorac, na strmini bedema, u pogledu iz Donjega grada bio što snažniji. Krilo prema vrtu neprimjetno je uklopljeno u zelenilo, prikriiveno. Gustav Pongratz još je jednom 1911. adaptirao stambeni prostor u mansardnom krovu. Kuno Waidmann, zagrebački arhitekt, također je izveo neke intervencije, ali bitne karakteristike objekta zahvaljujemo bečkim graditeljima Fellneru i Helmeru kojih se stil prepoznaje, kao i uklapanje arhitekture u prostor platoa na strmini burga. Dvorište između krila zgrade povezano je s uskom srednjovjekovnom Visokom ulicom, premda kompleks djeluje izolirano kad se promatra iz podgrađa. Unutrašnjeg prostora ima znatno manje nego što bi se očekivalo od tako snažnog, velikog objekta, nadaleko viđenog, iz Frankopanske ulice i Savske ceste. Ta se slika danas gubi izgradnjom nebodera prema Savi, i svom jačinom doživljava se tek u susretu Ilice s Mesničkom ulicom.

Stil snažnog historicizma u svim se evropskim gradovima prepoznaje po intenzitetu pročelja palača, koje daju karakter ulicama i trgovima, i koje su znamenite po sadržajima. Naročito se takve palače grade na uglovnim česticama, na raskršćima ulica, i to u funkciji poslovnih zgrada. Poslovnim zgradama bila je potrebna reprezentativnost, radi ugleda, pa su, uz pročelja, luksurniji i oni unutrašnji prostori koji su namijenjeni javnosti, kao stubišta i poslovnice banaka i trgovačkih kuća. Ornament tlocrta razrješavao se prema potrebi pojedinih prostornih elemenata, a vanjšina zgrade dobivala je primjereni sistem plastičkog rastera, naglašavajući njime bitne elemente prostornog sadržaja. U Zagrebu je građeno nekoliko banaka, pa su se privredni krugovi zanimali za radove Fellnera i Helmera koji su gradili bankovne zgrade i trgovačke kuće po Evropi.

Hrvatska eskomptna banka u Zagrebu kupila je od kazališne zaklade Jelačića Bužimskog dio zemljišnih čestica na početku Ilice, gdje je 1898. podignuta trokatna uglovnica.³⁷ Sačuvani su nacrti iz kojih se vidi da je palača bila kraća prema Marinkovićevoj ulici za osam prozorskih osi. Na kraju krila bio je vestibul sa stubištem koji se danas nalazi u sredini krila, jer je 1909. godine palača produljena zbog gradnje »Oktogona«, koji je ispunio cijeli blok. Taj dograđeni dio potpuno oponaša nacrt fasade Fellnera i Helmera.³⁸ Po starijim tlocrtima i fotografiji može se rekonstruirati početni raspored prostora u trokatnici u kojoj je poslovni sadržaj zauzimao dva kata, tj. prizemlje i »piano nobile«. Na uglu zgrade bila je mjenjačnica s izravnim ulazom s ulice, a do nje poslovni prostori za položnu blagajnu, glavnu blagajnu, blagajničku dvoranu, »safe depot« i stan čuvara. Stoga su velik prozori i vrata osigurani lijepo izrađenim rešetkama od kovaniog željeza s monogramom banke. U prvom katu bila je na uglu soba direktora s balkonima i sobe službenika s ulazima iz velikog predvorja.

Uglovna zona palače, u kojoj su se nalazile najvažnije prostorije, bila je u skladu sa sadržajem vrlo dekorativno plastički istaknuta detaljima koji su s vremenom posve osiromašeni. Naknadne intervencije i nadogradnje devalorizirale su objekt. Stupovi, balkoni, kipovi, ukrasni natpisi, tornjaste filijale nad završnim vijencem u krovu i laterna na uglu, sve je bilo bogatije. Prvi je kat ostao svečani, naglašen pojačanom plastikom otvora prozora i valovitih nadstrešnica. Iznad čvrste rustike partera, koji je rastvoren velikim prozorima glavne sale, teče vijenac, pa cijela visina prizemlja djeluje kao podnožje gornjim katovima sa snažnim profiliranim vijencima. Ti vijenci u uglovnoj zoni čine obrate nad kompozitnim stupovima koji se protežu kroz oba kata. Posljednji kat bio je dekorativniji i plastičniji riješen, raščlanjen pilastri i konzolama pod završnim nazupčenim vijencem. Ugao palače, njezino barokno krunište, upropašteno je, premda je upravo to rješenje inspiriralo zagrebačke graditelje — od kojih su mnogi prakticirali kod Fellnera i Helmera — da tako obliku uglovne zone na raskršćima ulica, što je Zagrebu dalo osobit pečat, kao i ostalim evropskim gradovima u to doba. Palača Hrvatske eskomptne

37

Chvála, »Novogradnje u Zagrebu«, *Viesti društva inženira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji*, god. XIX, broj 7, Zagreb 1898, str. 96—97.

38

Fasc. 152 / Marinkovićeva 2 — Centralna arhiva Skupštine grada Zagreba, Proleterskih brigada 45.

36

Inventar gradskog odjela gradskog poglavarstva, »Dvor obitelji Pongratz«, *Historijski arhiv u Zagrebu*, Opatička 29. Sv. 298—300.

banke u mnogo čemu podsjeća na robnu kuću Thonet u Beču, koja je srušena, a gradili su je također Fellner i Helmer.³⁹

Umjetnički paviljon na Trgu kraja Tomislava najbolje dokazuje ulogu arhitekture u formiranju sklopa parkova u »zelenoj potkovi«. — I to je monument Fellnera i Helmera. Postavljen je u osi centralnog paviljona zgrade Glavnog kolodvora i palače Akademije. Bio je građen za paviljon izložbe umjetnina i historijskih spomenika Hrvatske na Milenijskoj izložbi u Budimpešti 1896.⁴⁰ Planovi su bili naručeni od Fellnera i Helmera, a željeznu su konstrukciju u Budimpešti postavili mađarski inženjeri Korb i Giergl. Konstrukcija je bila naručena kod »Danubiusa«, dioničarskog društva za izgradnju brodova i strojeva u Budimpešti. Nakon izložbe ona je demontirana i postavljena na sjeverni rub Tomislavova trga, u vrtu arhitekturu, koju u prvom susretu s gradom doživljava svaki putnik što pristiže željeznicom. On ujedno biva privučen u arhitekturu kulturnog sadržaja, u izložbeni prostor Umjetničkog paviljona. Namjena, način na koji je smješten paviljon, njegova prostorna organizacija i izgled potpuno zadovoljavaju zahtjeve gradogradnje 19. stoljeća: težilo se da ulice i trгови budu označeni važnim građevinama, monumentima, da bi se pogled koncentrirao na estetski riješenim objektima u gradskim vizurama. To je ujedno idealno rješenje zagrebačke »zelene potkove«, raščlanjene takvim značajnim objektima na nekoliko hortikulturno riješenih trgova, u tom pojasu zelenila koje opasuje strogi centar grada.

Umjetnički je paviljon objekt s centralnim kupolnim prostorom u dvije etaže, s dvoranama u bočnim krilima, prva naša građevina sa složenom željeznom konstrukcijom nad kojom se otvaraju transparentni stakleni stropovi. Doživljava se i u noćnom osvjetljenju Zagreba, kao i zgrada Glavnog kolodvora. Južnim pročeljem orijentiran je prema parku i kolodvoru, u prizemlju rastvoren sistemom visokih polukružno zaključenih otvora, s jednom »loggiom« u sredini, nad kojom je balkon ustakljene izložbene dvorane. Taj je prostor projektiran za restauraciju s kavanama i pivnicom.

Zašto se taj prostor u takve svrhe ne iskorišćuje, čudno je, jer je izuzetno lijepo položen: u parku, nasuprot željezničkoj stanici, a svakodnevno je potreban i posjetiocima umjetničkog salona, koji je stubi-



³⁹ Vidi bilj. 23. Fotografija na tabli 79. — Geschäftshaus Thonet, Stephanplatz, von Helmer und Fellner, 1883 (zerstört).

⁴⁰ Bez oznake autora, »Smotra paviljona za hrvatsku izložbu umjetnina i historijskih spomenika na peštanskoj izložbi«, Prosvjeta, god. III, broj 16, 15. kolovoza 1895.

štem spojen sa suterenom. Na katu je centralna dvorana za svečanosti, koja spaja izložbene dvorane u krilima, predvorje i ostakljenu dvoranu nad »loggiom« prizemlja. U paviljon se pristupa strmim stubama pred kojima su željezni jarboli. Fellner i Helmer dali su za montiranje paviljona u Zagrebu dvije varijante crteža, datiranih 1897. godine, koji se razlikuju u primjeni dekorativnih elemenata, dok su tip križnog tlocrta, kompozicija i konstruktivni elementi za oba prijedloga potpuno jednaki.⁴¹ Izvedena varijanta nešto je siromašnija ukrasjem, jer na konzole s lovorovim vijencima na fasadama nisu postavljeni zamišljeni kipovi. Jedino se u nišama bočnih krila, na njihovim bočnim stranicama, postavljena poprsja. Kasnije su također na stubište postavljene skulpture kipara Valdeca. Hönigsberg i Deutsch bili su ipak izveli bogatije ukrašen objekt, s kojega su s vremenom otpali pojedini detalji, čak i niske laterne na uglovima oko kupole. Detalji su, naglasimo to, napose važni pri održavanju objekata historicističke arhitekture. Na glavnom svečanom ulaznom portalu, sjeverno, u nacrtima su raskošnije pojedinosti, herme, kipovi i ukrasi zabata s akroterijima. Oko kupole su visoki jarboli. Završni vijenci ukrašeni su brojnim vazama, ornamentiranim detaljima. Osnovnu koncepciju prilaza, kao i tlocrtnu dispoziciju sa četvorokutnom dvoranom u sredini, koja je u uglovima zaokružena visokim nišama, umjetnički dotjeran prostor s kupolom i bogatim detaljima umjetnog obrta, štukaterskih radova, doživljavamo danju u difuznom svjetlu koje prodiere odozgo kroz staklene stropove. U gornjim zonama, u kupoli, zgusnuti su kiparski štukaterski radovi, bujni detalji nekada u živoj boji, a danas izbljedjele polikromacije i pozlate reljefa. Dvorana je širokim arkadama rastvorena prema krilima i prema skromnije ukrašenim izložbenim prostorima. Njezina unutrašnjost podsjeća na obojeni marmorizirani kupolni prostor Muzeja povijesti umjetnosti u Beču od Gottfrieda Sempera i Karla Hasenauera, kojega je opremanje bilo završeno 1891. godine. Centralna dvorana zagrebačkog paviljona nije zamišljena za izlaganje, nego za primanje publike, jer snažan optički dojam naglašava eksponate. Bočni su prostori zamišljeni kao izložbene dvorane. Da bi se neutralizirao prostorni dojam Umjetničkog paviljona, u naše su vrijeme njegove dekorirane površine pokrivali platnom i nehotice mu tako priznavali kvalitetu. To je prostor koji treba doživljavati jednako kao i vanjski prostor oko objekta. Kroz

staklenu stijenu male dvorane s balkonom treba gledati živost u parku i pred željezničkom stanicom, uživati u klasičnim akordima boja, intenzitetu zlata i srebra plastičke štukature kupole. Unutrašnji se prostor sažima s vanjskim, jer je paviljon u obje etaže lako pristupačan i prilagođen fluktuaciji publike. Njegov izražajan tlocrt u skladu je s vanjštinom koja djeluje čvrsto. Složena je u tektoničku kompoziciju s masivnim fasadnim plohamo koje su raščlanjene snažnim stupovima što nose trabeaciju i nad njom postamente s vazama. Zidna je površina obrađena sljubnicama radi jačega dojma. Centralni paviljon pravokutnog tlocrta sa širokim rizalitima nadvisuje bočna krila; ukrašen je kupolom i brojnim dekorativnim detaljima koji su danas oronuli i restauracijom bi ih trebalo obnoviti, kao što bi trebalo vratiti život u sve prostore ovoga arhitektonskog spomenika.

Baveći se gradnjom željezničke pruge i Glavnog kolodvora Ivan Belavić, čiji se rukopis čuva u Muzeju grada Zagreba, naišao je na podatak da je postojala ideja o podvožnjaku ispod kolodvorske zgrade, radi kojega je razina parka spuštena.⁴² Do takve realizacije nije nikada došlo. Cjelina zelenog tampona u obliku potkove, međutim, do kraja je definirana. Osakaćena je naknadno gradnjom hotela Esplanade. Pustošenjem Botaničkog vrta bila bi definitivno osakaćena. Također nema nikakve razumne potrebe izgradnjom podzemne garaže eliminirati park između Umjetničkog paviljona i Glavnog kolodvora. Tako bi se osakatila simbioza s prirodom koju su uspjeli ostvariti urbanisti 19. stoljeća — simbioza koju osjećamo kao poseban estetski doživljaj, i koja je potrebnija nego ikada prije. U doba kad se stvarao Zagreb 19. stoljeća uspjelo je ostvariti cio ambijent nanizanih parkova, u koji su interpolirane sadržajno i arhitektonski najplemenitije zgrade; bez obzira na dimenzije, kompozicijom građevinskih masa, ornamentom tlocrta, impozantnim fasadama, krovištima i kupolama, po svom stilskom izrazu one su najbolji primjerci arhitekture monumentalnog historicizma u gradogradnji Zagreba.

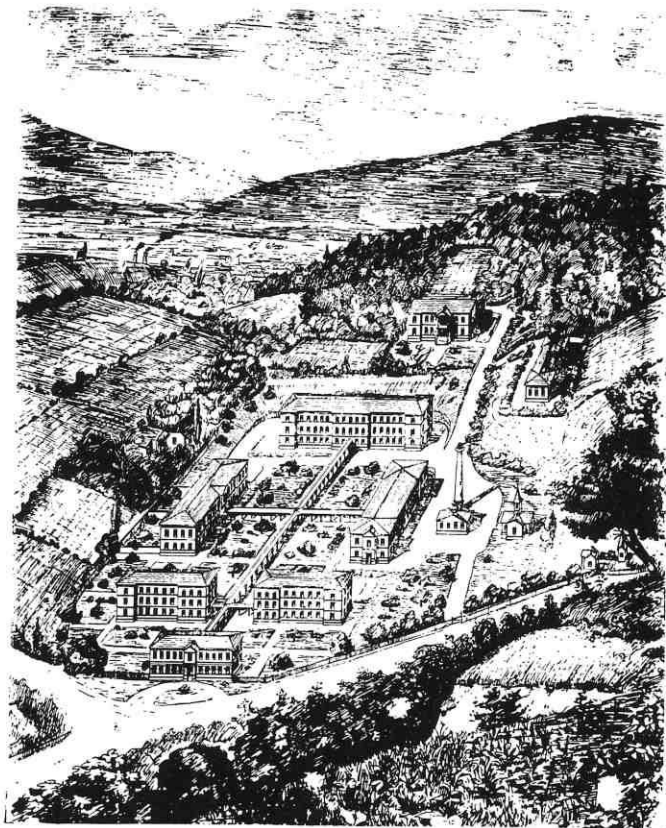
Iz atelijera Fellner i Helmer potekle su, također, kazališne zgrade u Varaždinu i Rijeci, i zatim dekorativni, barokno riješen »Palazzo Modello« u Rijeci, među stiješnjenim ulicama naprama riječkoj tržnici. Nekad je ta palača imala otvoren prolaz u prizemlju. Naručilac je bila Komunalna banka. To

41 Arhiv građevinskog odsjeka XV — sv. 222. — »Umjetnički paviljon u Zagrebu«. Nacrte iz 1897. potpisali Fellner i Helmer. Izvodili Hönigsberg i Deutsch. Uz originalne nacрте i kopije snimljenih tlocrta iz 1938. i 1956. — Historijski arhiv u Zagrebu, Opatička 29.

42 Vidi bilj. 31.

ZRAČNI POGLED NA BOLNICU MILOSRDNIH SESTARA

NA VINOGRADSKOJ CESTI U ZAGREBU.



je vrlo dekorativna ovalna palača s baroknim portalom; za nju dr Radmila Matejčić kaže da je morala biti projektirana za drugu svrhu, ali, kako se ukazala prilika, Fellner ju je ponudio Rijeci.⁴³

Svi radovi atelijera Helmer i Fellner temeljito utječu na izgled i oblikovanje Donjeg grada, zagrebačkog najužeg središta.

Boreći se za ishod jedne zrele urbanističke ideje svoga vremena, i grupa »ideologa-urbanista« i grupa »intelektualaca-vizionara« u Zagrebu postigle su zajednički rezultat. Umjetničkim paviljonom, koji je 1897. godine preseljen iz Budimpešte u Zagreb, završena je prva faza toga »zelenog« projekta u oblikovanju strogog središta Donjeg grada i njegova širenja prema jugu. Neke su zablude toga vre-

mena, ako ih promatramo kritički s današnjeg stanovišta, plaćene nepovratnim gubitkom plastičkih vrijednosti najstarijeg burgovskoga srednjovjekovnog Zagreba. (Primjeri su sjeverna strana Harmice, rušenje kula oko katedrale, pročelja stare katedrale i trga ispred nje.) Ali kriteriji restauratorskih problema posvuda su u Evropi bili izjednačeni. Rezultat je gradogradnje 19. stoljeća bio da je Zagreb postao »mali« velegrad, a istodobno grad srašten sa svojim okolišem, s prirodom; grad s njegovanim parkovima, koji bi, premda je cjelovit rezultat jednog prošlog vremena sa svim urbanističkim i arhitektonskim vrijednostima, mogao biti nepovratno razoren, ako ne priznamo ispravnost rezultata i ne prepoznamo njegovu originalnost i izvornost.

Zagreb je nikao podno šumovite Medvednice, koja je ograncima svojih »zelenih prstiju« urasla prema savskoj dolini. Taj su prodor zelenila urbanisti 19. stoljeća osjetili i maksimalno ga iskoristili.

43

Dr Radmila Matejčić uputila mi je pismo iz Rijeke 15. siječnja 1966. god.

Pluća grada: Tuškanac, Jelenovac, Medveščak, Šalatu, urbanisti 19. stoljeća prepoznali su kao logičnu simbiozu s prirodom, i taj su prodor spretno iskorištavali u planu izgradnje Donjega grada. Proširivši se na jug, nadomak Savi, oni nisu prekinuli tu vezu s udolinama zelenih brazda i obroncima Medvednice, nego su nastavili zelenilom drvoreda, perivojima s alejama koje su složili oko središta grada i spojili ih, vežući nizove trgova ispunjene probranom arhitekturom.

Unatoč spoznaji o potrebi zaštite simbioze prirode i grada, danas se ona počinje narušavati; prometne arterije »zelenih valova« prekidaju parkove, funkcionalne potrebe prometa rješavaju se kratkovidno i zbog njih se sijeku drvoredi (Draškovićeva ul.). A Medvednica bi i dalje morala inspirirati urbanizam modernog Zagreba kao proširenog suburbiuma; jer, bez obzira na razvoj prema savskoj dolini, grad ostaje suburbium svojih povijesnih središta. Utoliko su potpunije i ispravnije znali planirati grad ing. Milan Lenuci i njegovi istomišljenici i suradnici. Spontanost u širenju grada bila bi izgubljena da se radilo isključivo na crtačem stolu, što je bila inače karakteristika urbanizma 19. stoljeća.

Nekoliko godina kasnije, kad se počelo planirati širenje grada prema zapadu, građena je nova bolnica milosrdnih sestara, 1897. godine, prema planovima zagrebačkog arhitekta Kune Waidmanna, na obroncima Zagrebačke gore, dolinom potoka Jelenovac. Na nepravilni teren, u vrtove, uklopljeno je tada deset paviljona u Vinogradskoj ulici, uz iskorištavanje prirode i nepravilnog gradilišta.⁴⁴ Lokacija je u blizini donje Ilice na sjevernom rubu površine prema kojoj se grad širio zapadno, prema Zapadnom kolodvoru. Uz tadašnju Kolodvorsku ulicu (danas Ul. braće Oreški) na kraju Prilaza (Prilaz JNA) bio je izgrađen kompleks vojni princa Rudolfa. Te je vojarne izveo mađarski poduzetnik A. Schomann, prema planovima bečkih arhitekata profesora Wälknera i Grubera.

Kompleks zgrada, paviljonskog sistema, ima glavnu palaču orijentiranu prema Prilazu, kao njegovu istočnu završnu fasadu. Kompleks je izgrađen na zemljištu između Ilice i Kolodvorske ceste 1889. godine, ograđen i zasađen drvoredima.⁴⁵

⁴⁴ Priobćuje arhitekt Janko Holjac, »Nova bolnica milosrdnih sestara u Zagrebu na Vinogradskoj cesti« — *Viesti društva inženjera i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji*, god. XVII, broj 3, Zagreb 1897, str. 27.

⁴⁵ Janko Holjac, »Gradnja pješačke vojarne kraljevića Rudolfa u Zagrebu«, *Viesti društva inženjera i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji*, god. XII, broj 2, Zagreb 1891, str. 31.

Posljednjih je godina predmet rasprava, premda kao arhitektura historijskih stilova nije dokraja vrednovan. Reprezentativna glavna zgrada namjerava se poštediti od rušenja, ali cijeli kompleks nije prepoznat kao urbanistički modul prema kojemu se Zagreb širio na zapad. Prilaz je u 19. stoljeću bio zamišljen kao jedna od reprezentativnih gradskih ulica u zapadnom dijelu grada, s alejom stabala, sa što reprezentativnijim stambenim objektima, koji nisu smjeli biti predimenzionirani. Dugačka komunikacija prekinuta je s dva oktogonalna proširenja. U dva navrata pokušalo se jedno od tih proširenja pretvoriti u gradski trg na raskršću ulica. U jednom slučaju, jednoj varijanti, fasada je glavne palače Rudolfove vojarne imala biti završna zapadna fasada centra. U drugom je slučaju crkva sv. Blaža imala biti završni objekt, monument Prilaza. Drugi važan faktor u širenju grada prema zapadu bila je izgradnja srednjoškolskog centra na zemljištu između Savske ceste i tvornice duhana. Spontanost u širenju grada prema zapadu trebalo je da bude nastavljena zajedno sa zelenim tkanjem vrtne arhitekture. Ali planovi su bili preambiciozni za ekonomske prilike i gotovo neostvarivi za birokratski aparat koji je prevladavao u tadašnjoj gradskoj upravi, s drom Amrušem kao gradonačelnikom. Problem regulacionih osnova zaoštrio se u posljednjem desetljeću 19. stoljeća u vezi s razvojem grada na zapad i s rješenjem Jelačićeva trga (Trga Republike) i Kaptola. Te probleme i polemike opširno ilustriraju članci i štampana djela u toku rasprave i kasnije, poslije ishoda proširenja grada prema zapadu i neostvarenih ideja. Prema tadašnjim idejnim planovima Zagreb se zapadno imao širiti u smislu urbanističkih ideja 19. stoljeća. Promjena je nastala i među projektantima, jer je glavnu ulogu preuzeo naš arhitekt Josip Vancas koji dotada nije djelovao u Zagrebu, nego je bio vodeća ličnost u Bosni i Hercegovini. U Zagreb je došao stjecajem okolnosti, u povodu gradnje župne crkve sv. Blaža, i složio se potpuno s drom Izidorom Kršnjavim, neumornim na sceni izgradnje metropole. Na položaju predstojnika za kulturu u Zemaljskoj vladi u Zagrebu — koja je imala autonomiju u unutrašnjoj upravi, pravosuđu i prosvjeti, pa su to bila područja koja su investicijama utjecala na izgradnju grada — osobno se I. Kršnjavi zauzimao za izgradnju škola, prosvjetnih i kulturnih institucija. U toj tematici bio je utjecajan, ali zbog nerazumijevanja, više nego zbog financijskih razloga, morao je odustajati od programâ i idejnih projekata. Praktičari su radije vraćali novac državnoj blagajni, poput dra Amruša koji je bio u otvorenu sukobu i polemici s I. Kršnjavim o uljepšavanju i razvoju grada. Bio je to tipičan »beamter«, koji je prikrivao ulagivanje režimu hrvatskim nacionalizmom, pa je pomoću dru-

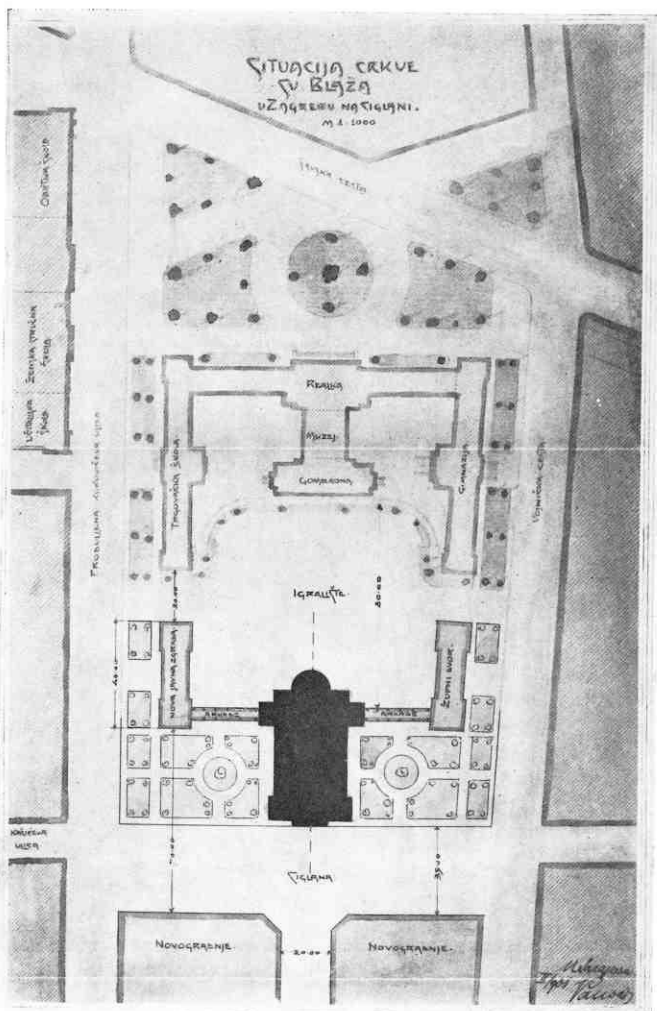
gih ljudi ograničavao utjecaj I. Kršnjavoga. Ovaj je Amruša i njegovu grupaciju otvoreno nazivao »filistrima«, na koje je morao tratiti svoje snage.⁴⁶ Polemika se razbuktala u povodu lokacije crkve sv. Blaža, a kulminaciju je dosegla 1905. godine, kad su urbanističke težnje razvoja grada prema zapadu bile na domaku realizacije. One su ovisile jedino o suglasnosti s lokacijom crkve sv. Blaža, kad već nije, iz ekonomskih razloga, uspio zamišljeni »srednjoškolski centar«.

Školski »forum«

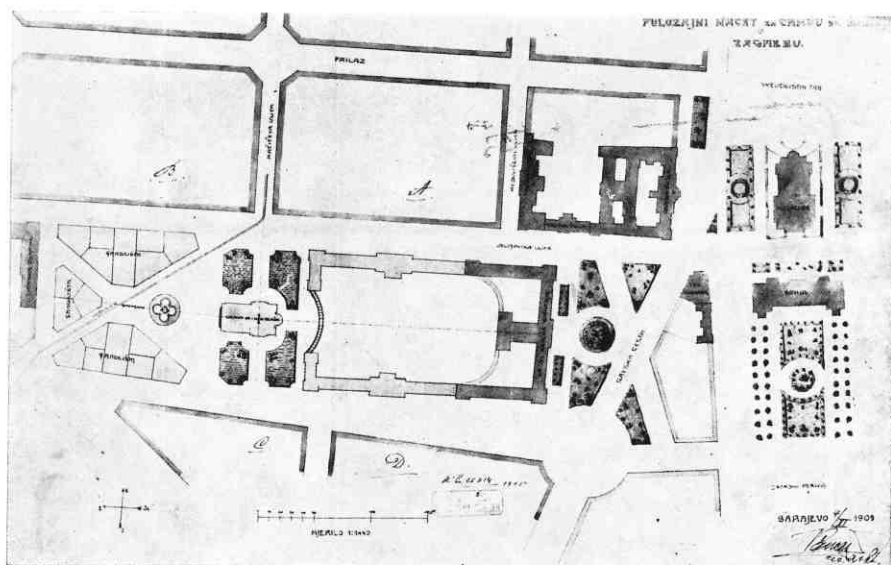
Izgradnja Zagreba prema prije zasnovanim ali ne-provedenim planovima nastavila se devedesetih godina 19. stoljeća. U Evropi su se dotad iskristalizirala dva oprečna gledišta o arhitekturi kao likovnoj umjetnosti i o gradogradnji. Sljedbenici su historijskih stilova bili uporni u svome umjetničkom gledištu, ali s novim tehničkim mogućnostima i materijalima pojavila se nova struja i pojmovi o arhitekturi s predstavnicima »secesije«. I jedni i drugi potekli su iz iste škole, generacije koja je zastupala snažni historicizam kao stilsku orijentaciju. Takav se historicizam u Zagrebu, sa stranim arhitektima, upravo afirmirao u monumentalnoj arhitekturi. Monumentalna izgradnja još nije bila dovršena, pa su u Zagrebu prevladali predstavnici kasnog historicizma. Bez obzira na to što su to bili

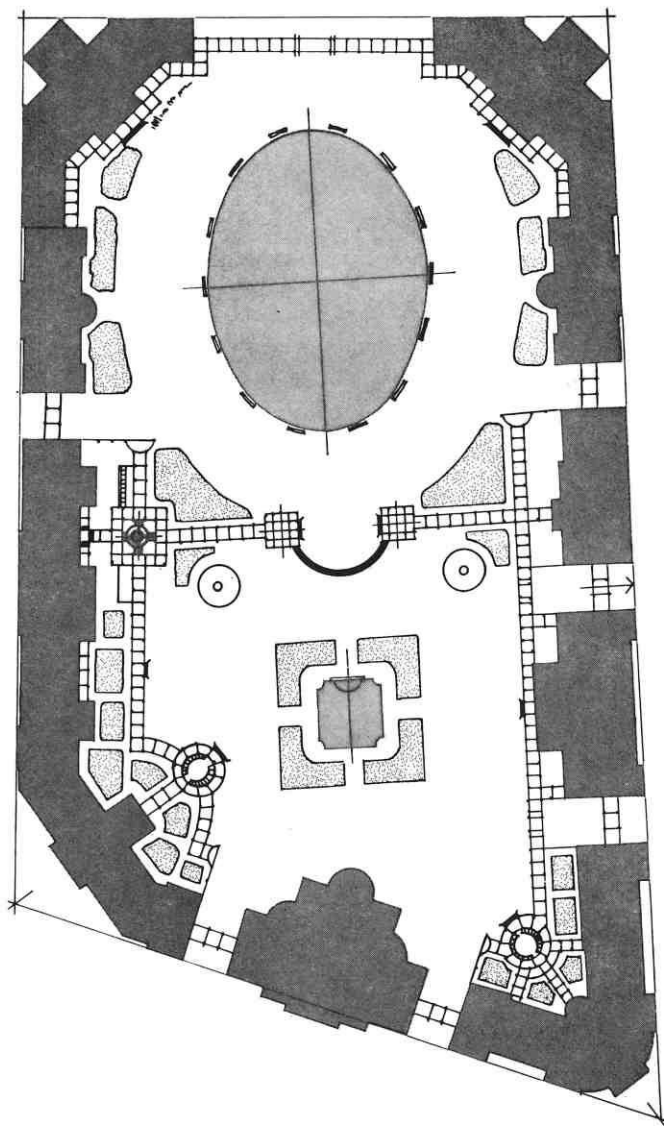
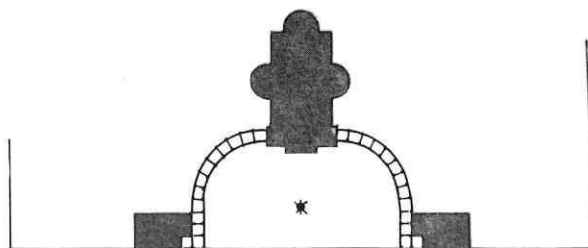
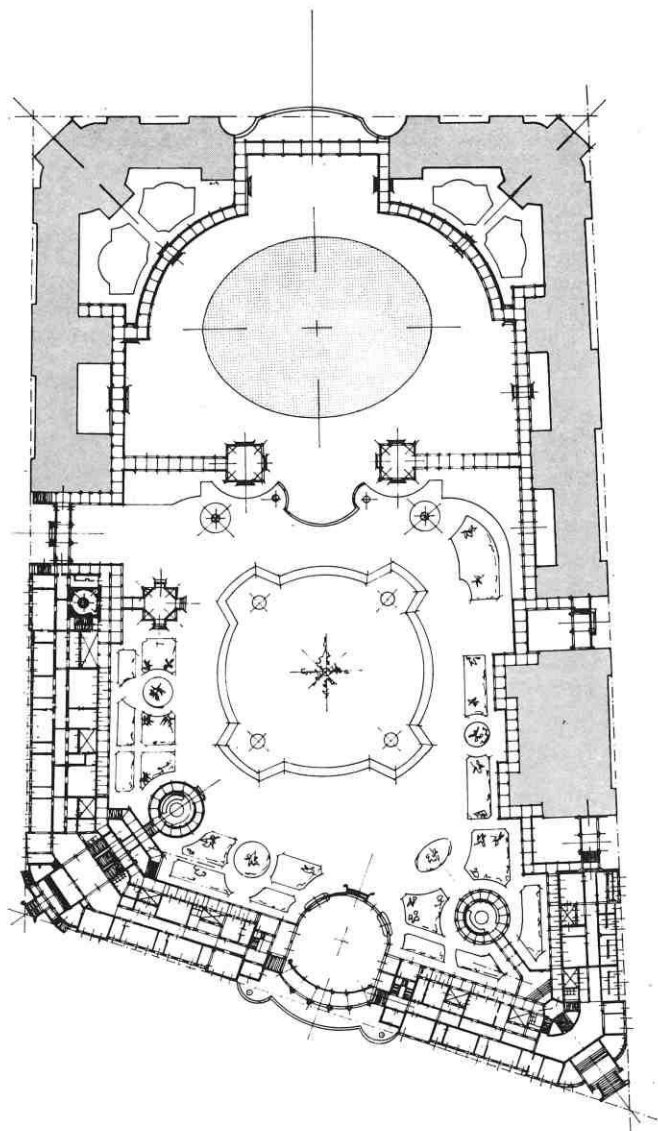
46

Govor I. Kršnjavog na godišnjoj skupštini »Društva umjetnosti« — Agramer Stadtverschönerung — Probleme — Agramer Zeitung, broj 294, str. 9, 11, 13.



Situacija crkve sv. Blaža
izvan srednjoškolskih zavoda
i Sveučilišni trg
sa zapadnim perivojem,
arh. Josip Vancaš, 1905.





solidni arhitekti, oni su, kao i ostali evropski arhitekti istih gledišta, izgubili individualnost u stvaralaštvu. Od starije generacije još su Fellner i Helmer u Beču ostali najjači predstavnici dekorativnog stila, a u njihovu su atelijeru stjecali praksu naši arhitekti razdoblja kasnog historicizma.

U to je vrijeme trebalo proširiti Zagreb prema zapadu, pa je provedba urbanističkog plana širenja bila u rukama mlađe generacije arhitekata. U posljednjem desetljeću dr Izidor Kršnjavi isposlovaio je sredstva za izgradnju školskog prostora u Hrvatskoj. U Zagrebu je naumio osnovati »srednjoškolski centar«. On je bio najprivrženiji zagovornik stila monumentalnog historicizma u izgradnji Za-

greba. Grad je zemljište za »srednjoškolski centar« osigurao na česticama između Savske ceste i bivše »ciglane« u Kačićevoj ulici, te današnje Klaićeve ulice južno od bloka u kojemu su bile podignute palača Obrtne škole, Zemaljska naklada školskih knjiga sa Stručnom školom i Učiteljska škola. Na tom velikom prostoru htio je Kršnjavi ostvariti svoju davnu želju, arhitektonski kompleks s »forumom« i kolonadama. U programu je zbog toga bilo predloženo da se na tom mjestu koncentrira nekoliko učilišta u odvojenim zgradama sa zajedničkim rekreacionim centrom i »školskim forumom«. Dotada je Sveučilišni trg (Trg maršala Tita) bio sa zapadne strane omeđen velikom palačom Obrtne škole, čije je južno krilo

omedilo sa sjevera prostor predviđen za izgradnju školskih zgrada. Trg se sa svih strana postupno zatvarao palačama. Trebalo ga je zatvoriti i s južne strane prema Savskoj cesti. Građevinski program za »srednjoškolski centar« bio je razaslan u listopadu i studenom 1893. godine izabranim arhitektima. Ponuda je poslana Fellneru i Helmeru, Josipu Vancašu, Ludwigu, Hülsneru, Hermannu Bolléu i Kuni Waidmannu.

Arhitekti su se u razdoblju kasnog historicizma rado laćali projektiranja kompleksa objekata koji su bili pogodni za postizanje optičkih efekata, tako paviljonskih sklopova u vrtnoj arhitekturi. Mogućnost postizanja slikovitih efekata bila je donekle nadomjestak za izgubljeni individualizam u projektiranju. Gradeći velike objekte, ozbiljnost mase i jači arhitektonski dojam ti su arhitekti postizali detaljima preuzetim iz klasicizma. Zbog slikovitosti ili snažnog dojma arhitekture, neoklasicizam ili neobarok bili su najčešće izraz forme kasnog historicizma potkraj 19. stoljeća.

Gradovi su se Evrope naglo širili, pa je i Zagreb išao ukorak s tom pojavom. Šireći se prema jugu dopro je do željezničke pruge, a šireći se prema zapadu planiralo se da dopre do Rudolfovih vojarni i Zapadnog kolodvora. U novim četvrtima, koje su tada nastajale, gradile su se uglavnom administrativne zgrade, škole, poneka crkva, uglavnom utilitarne zgrade. Ali i za takve zgrade zahtijevalo se da imaju karakter palače sa svečanom fasadom, pristupni vestibul i stubište u interijeru. Za sve ostalo, što se ticalo tlocrta i prostorne organizacije, ponavljala se propisana shema. Naročito su školske zgrade, zbog birokratskih propisa, imale jednu dopuštenu tlocrtnu shemu i bile su tipizirane. Zbog toga je fasada arhitektima bila toliko važna, jer se u tlocrtu nije mogla razvijati nikakva maštovitost. Najistaknutiji predstavnici kasnog historicizma bili su arhitekti Siccardsburg i Van der Nill.⁴⁷ U to su vrijeme teoretičari mnogo pisali o stilovima. Bečki povjesničar umjetnosti Alois Riegel objavio je 1893. knjigu »Stillfragen«. U gradogradnji su teoretičari zastupali mišljenje da su u gradovima potrebne optički slikovite točke na završnicama veduta, trgova i na raskršćima. Treba postići objekt ili detalj promatranja — »Blick-punkt«. Camillo Sitte objavio je knjigu »Der Städtebau«. Naš povjesničar umjetnosti Iso Kršnjavi bio je privržen estetizirajućoj, akademskoj orijentaciji u umjetnosti i monumentalnoj izgradnji Zagreba. Osjećaj za stil strogog historicizma zapaža se u izboru arhitekata koje je pozivao u Zagreb, jer je neosporno da je on opskrbio Zagreb najpoznatijim stranim

arhitektima Evrope. Njegove su ideje poznate zahvaljujući sukobima u mišljenju o »regulatorskim osnovama« Zagreba, a također i sukobima s novim Gurlittovim idejama o gradogradnji oko 1900, na prijelomu stoljeća.

Za gradnju »srednjoškolskog centra« zemaljska je vlada osigurala 555.000 forinti. U programu se zahtijevalo da u zasebnim zgradama budu smještene gimnazija, realka i trgovačka škola; posebno još zajednički muzej za gipsane odljeve s Parthenona i gimnastička dvorana s aulom. Jedna je varijanta pretpostavljala i posebnu zgradu za glazbeni zavod. Takvim se programom htjelo izbjeći preveliko nagomilavanje masa i postići veći paviljonski kompleks slikovitog učinka — sa »školskim forumom«, koji su imale pratiti kolonade trijema oko zajedničkog rekreacionog prostora. Suvremenici su takav sklop paviljona s kolonadom smatrali »pompejanskim stilom«. »Školski forum« Kršnjavoga pretpostavljao je i uklapanje župne crkve sv. Blaža u slikovitu skupinu arhitekture i hortikulture. Projekti sudionika natječaja bili su izloženi u velikoj dvorani Vijećnice.

Fellner i Helmer dali su svojim planovima najpotpuniju sliku »forum« u »pompejanskom stilu«, s kolonadama u dvije varijante, i najdekorativniju u ornamentu tlocrta. Prva je varijanta luksuznija kompozicija s objektima između kojih je unutrašnje dvorište, park, okruženo kolonadama i paviljonima. Nad svečanim portalima na uglovima zgrada u krovovima su naglašene kupole. Između unutrašnjih kolonada i objekata projektirani su cvjetni nasadi. Uz školske zgrade uklopljeni su na rubovima sklopa posebna vježbaonica, prirodoslovni muzej, objekt za različite zbirke i administrativni objekt s centralnom kartotekom. Veliki rekreacioni prostor među zgradama razdvojili su Fellner i Helmer kolonadama na istočnu i zapadnu zonu. U istočnom dijelu ovalni bazen, a u zapadnom nasadi s travnjacima trebalo je da budu zajednički za sve zavode; prema zapadu lukovima rastvorene kolonade, nasuprot kojim je u osi kompleksa zamišljena crkva centralnog tipa. Crkva je predviđena u Kačićevoj ulici na zemljištu »ciglane«, gdje su se porušile vojničke barake.

Druga varijanta, također raskošna, predlaže ulaz u kompleks rastvoren kolonadama prema Savskoj cesti, kako bi se mogla vidjeti unutrašnjost s velikim bazenom i nasadima ispred trijemova, koji prate objekte na rubu gradilišta. Izvan kompleksa u središnjoj osi postavljena je crkva sv. Blaža.

Fasade su pojedinih objekata zamišljene dekorativno, transparentne, s velikim prozorima aule nad kojom je lanterna, a igra krovova pojedinih građe-

vina podsjeća na kazališnu zgradu u Zagrebu. Tu su motivi niša na zidu i barokni ukrasi na uglovnim portalima. Taj dekorativni stil tipičan je za arhitekta Fellnera i Helmera.

Kuno Waidmann projektirao je solidnu i Zagrepčanima blisku, nepredimenzioniranu kompoziciju s razdvojenim zavodima. Njegova skromnija ponuda, zahvaljujući poznavanju ekonomskih prilika — jer je Waidmann živio u našoj sredini — zadovoljila je razne alternativne situacije objekata i osigurala je igralište i drvorede s nasadima i parkom unutar kompleksa. Naročito je bio zapažen njegov prijedlog gimnastičke dvorane s fasadom grčkog hrama.⁴⁸

Hermann Bollé izložio je zanimljive alternative u ličnih i dvorišnih fasada.

Josip Vancaš zanimljivo je riješio situaciju pojedinih zgrada s lijepim fasadama. Njegova je ideja bila da se nepravilni oblik gradilišta odvajanjem trokuta po cijeloj širini čestice prema Savskoj cesti izravna i na njemu uredi park. Nadalje, da se gradilište ograniči okomito na smjer tada produžene Kukovićeve ulice (Klaićeva). Ta je ideja bila nešto novo u Zagrebu, i takvim smjelim pokušajem Vancaš se predstavio kao urbanist koji se nije, poput ostalih arhitekata, samo prilagodio terenu, nego je htio utjecati na okolicu i razvoj Zagreba prema zapadu sa smelijim idejama o gradnji grada. Takvim prijedlogom proširivao se tampon gradskog zelenila i ostvario se još jedan trg južno od velikog prostora Sveučilišnog trga. To je sasvim suprotno od pretpostavke da se blokom zgrada srednjoškolskog zavoda s južne strane učvrsti trg i omeđi Savska cesta. Od sarajevskog arhitekta Vancaša već je prije bio naručen nacrt za župnu crkvu sv. Blaža, a on se složio s Kršnjavim i oduševio se za ideju da se crkva planira kao urbanistička završnica »srednjoškolskog centra«, te da se tako uklopi u složeni plan izgradnje zapadnog dijela grada.

Alfred Ludwig i Ljudevit i Theodor Hülsner, arhitekti koji su imali poslovnicu u Münchenu i Leipzigu, posebno su se bavili gradnjama škola i bolnica.⁴⁹ Kršnjavi je bio upoznat s njihovim radovima

i zbirkom nacрта koju je ta tvrtka izdala o gradnji suvremenih pučkih škola i srednjih zavoda u Njemačkoj, najviše u Saskoj. U to se vrijeme vodila rasprava o gradnji pučkih škola u više mjesta u Hrvatskoj. Ta je tvrtka izrađivala tipizirane projekte i priručnike za gradnju škola i bolnica. Zbog toga ih je I. Kršnjavi pozvao u Zagreb da se natječu, i oni su također predložili nacрте s odvojenim zavodima. Ali poslije natječaja, zbog nedostatka sredstava, naručen je detaljan nacrt od Ludwiga i Hülsnera koji su predložili jeftiniju alternativu: uklopiti sva tri školska zavoda u jednu grandioznu zgradu s posebnim muzealnim dodatkom i gombanom prema Waidmannovu planu, a zgradu položiti prema Vancašovoj zamisli okomito na Kukovićevu ulicu.⁵⁰ Gradnja Glazbenog zavoda, za koju je bio naručen projekt samo od Fellnera i Helmera, otpala je u kombinaciji sa srednjim školama.

Palača srednjih škola građena je prema nacrtima Ludwiga i Hülsnera, premda je natjecajni program bio oduševio Zagrepčane. Zagrebački arhitekti i I. Kršnjavi žalili su za neizvedenim kompleksom u »pompejskom stilu«. Arhitekt Janko Holjac objavio je da je za žaljenje što zagrebačke srednje škole nisu po divno zamišljenim nacrtima izvedene, jer bi svrsi mnogo bolje odgovarale »negoli sadašnja ogromna školska vojarna, podignuta na početku Savske ceste u Zagrebu«.⁵¹ Stereotipna monumentalna palača kasnog historicizma nije primljena s oduševljenjem, ali I. Kršnjavi nije ipak odustajao od svoga »forum«. Još u toku natječaja inzistirao je zajedno s arhitektom J. Vancašom da se crkva sv. Blaža podigne zapadno od sklopa u osi srednjoškolskog centra, na zemljištu »ciglane«, između školskog prostora i tvornice duhana.

Josip Vancaš je, pošto je podignuta palača za školske zavode, izveo dva položajna plana kojima se istodobno regulira i križanje na Savskoj cesti i situacija blokova za izgradnju oko školskog zemljišta. U obje situacije iz 1905. godine riješen je park na trgu pred palačom, a jedan dio travnjaka trebalo je da prijeđe Savsku cestu. U drugoj varijanti križanje je riješeno kao kružni prostor. U obje je varijante ukomponirana crkva bazilikalnog tipa. U jednoj, ona se nalazi u sklopu školskog igrališta, sa župnim dvorom koji je imao omeđiti školski prostor prema južnoj strani, dok bi na suprotnoj strani identična zgrada služila nekoj kulturnoj namjeni.

48

Đurđica Cvitanović, »Arhitekt Kuno Waidmann«, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, knjiga XVI, Zagreb 1969. — Situacioni plan publiciran je na str. 174.

49

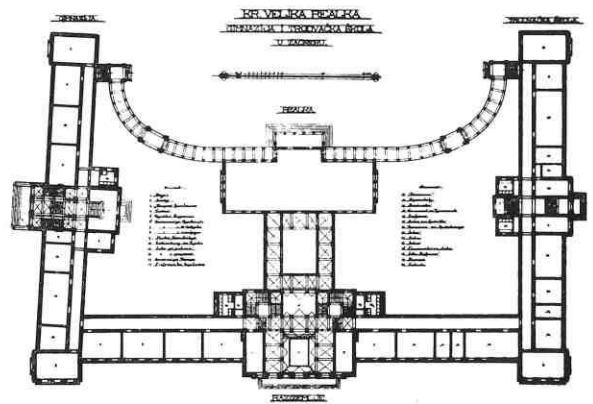
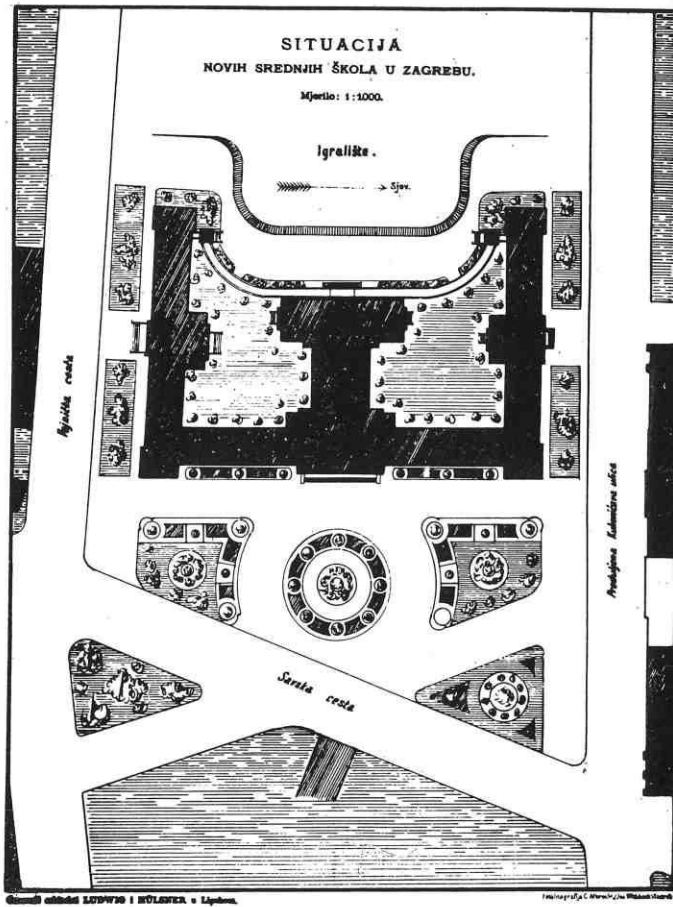
Unutrašnji odjel Zemaljske vlade, sv. 14 — 2, kt. 1610, broj 24/999, 1895. — U masi spisa nalaze se i dopisi tvrtke sa žigom i adresama: Alfred Ludwig — Ljudevit Theodor Hülsner, Specialität Schul- und Krankenhäuser. Berlin, Neu Jacobstrasse 1/3 — Leipzig, Mozartstrasse 1.

50

Priobćuje kr. nadinžinir Josip Chvála, »Nove srednje škole u Zagrebu«, Viesti društva inžinira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, god. XVII, broj 1, Zagreb 1896, str. 1.

51

Janko Holjac, »Nešto o gradnji školskih zgrada«, Viesti društva inžinira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, god. XVII, broj 6, Zagreb 1896, str. 79—80.



PERSPEKTIVNI POGLED
OSNOVANE CRKVE SV. BLAŽA U ZAGREBU.



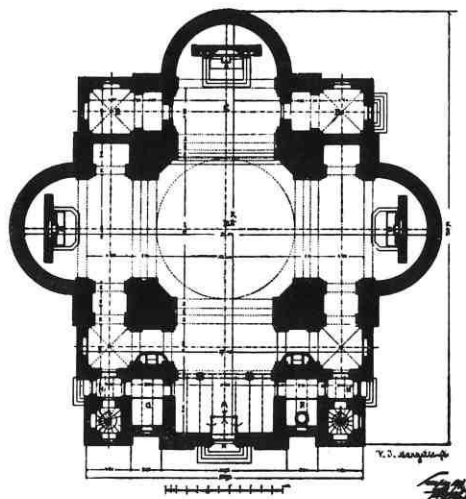
Osnova: Josip pl. Vancas, ovlašt. arhitekt.

Arkadni trijem trebalo je da spaja crkvu sa župnim dvorom; oko crkve bio bi park, a između igrališta i crkve — orijentirane apsidom prema školskom prostoru — kolonada bi zaokružila »forum«. U drugoj varijanti, crkva se nalazi izvan školskog zemljišta, a to zemljište omeđuju dvije dugačke zgrade, produljena krila škole, namijenjena različitim prosvjetnim i muzejskim institucijama. U sredini je »elipsa«, igralište za tjelovježbu. Oko crkve sv. Blaža, kojom je trebalo da završi Kačićeva ulica, planiran je cvjetnjak, a pred crkvenom fasadom, orijentiranom zapadno, jedan trg i spomenik. Nasuprot, iza apside crkve i pred začeljem školske palače, dolaze kolonade školskog »«forum»«. Između tvornice duhana i crkve nastaje trg u obliku trokuta i tri trokutna bloka zgrada razdvojenih dijagonalno ukriženim ulicama.

U toj ideji u malom je sabrana davna želja urbanista 19. stoljeća i I. Kršnjavoga — razbijanje monotoni kvadratnih blokova i pravilnih ulica i stvaranje trgova s radijalnim ulicama, kojima bi se grad širio prema zapadu i ostvarivale zanimljive vizure na krajevima ulica i na križanjima. Crkveni objekt nasuprot monumentalnoj palači srednjoškolskih zavoda bio je zamišljen u neoromaničkom stilu, monumentalno. Još jedan široki potez zelenila s monumentalnim zdanjima kasnog historizma, klasicizirajuće i eklektičke arhitekture vremena.

Paralelno se razvijao Prilaz, elegantna gradska ulica s drvodredima i proširenim oktogonanim križanjima, sve do Rudolfove vojarne kao završne zapadne fasade. Napori koje su uložili I. Kršnjavi i J.

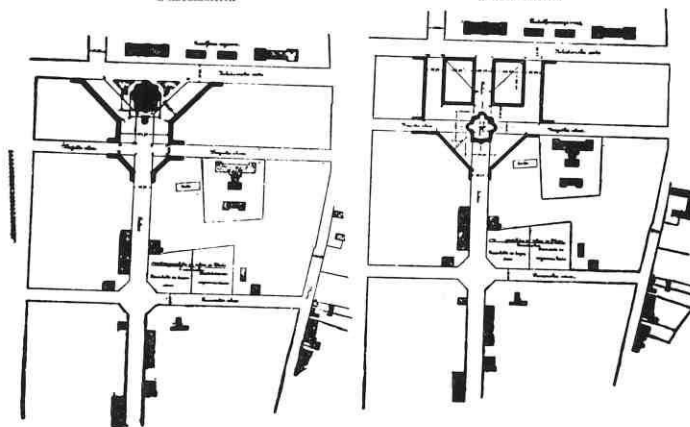
TLORIS OSNOVANE CRKVE SV. BLAŽA U ZAGREBU.



SITUACIJA GRADILIŠTA.

I. ALTERNATIVA

II. ALTERNATIVA



Crte iz projekta J. Vancaša, arhitekta.

Vancaš mogu se shvatiti u vezi s raspravama o lokaciji crkve sv. Blaža iz rješenja školskog centra 1905. godine, te iz kritičkih osvrta na regulacioni plan Zagreba iz 1898. godine.⁵² Na godišnjoj skupštini »Društva umjetnosti« Kršnjavi se zauzimao za uljepšavanje grada u kojemu ima dovoljno mjesta za rješavanje monumentalnih sklopova i velikih trgova. Okomio se na skućene programe koje je zbog štednje nametala gradska uprava, i na gradonačelnika dra Amruša koji nije prihvatio plan razvoja grada sa školskim centrom zapadno, u interesu ljepote grada, nego je odbio jedinstveno

mjesto za gradnju crkve, pristavši na nevažan zahtjev da crkva sv. Blaža bude locirana usred župnog područja.

Školski je centar ostvaren prema planovima arhitekata Ludwiga i Hülsnera, kao jedinstvena palača s tri krila za tri zasebna zavoda, sa zajedničkim objektom muzeja i gimnastičkom dvoranom u sklopu zgrade. Od ideje »forum«, imala se na začelju palače izvesti kolonada s trijemom pred igralištem, ali i ta kolonada nije izvedena. Dugačka krila palače učvršćuju uglovni rizaliti, i središnji paviljoni stubišta s vestibulima koji su pod posebnim nadvišenim krovovima. Gusti niz prozora u gornjim katovima razdvajaju visoki polustupovi, klasicistički plastički elementi raščlanjivanja. U sredi-

52

Prof. dr I. Kršnjavi, »Regulaciona osnova grada Zagreba«, Glasnik, god. III, 1898, str. 62—64.

šnjem širokom rizalitu glavnog pročelja, orijentiranog prema Savskoj cesti, visoki red stupova s kompozitnim kapitelima među visokim prozorima ističe zajednički prostor velike dvorane u unutrašnjosti.

Palača srednjih škola ostvarena je uz velike napore, a njezini su zavodi u povijesti školstva Hrvatske odigrali značajnu ulogu. Prigodice je o njoj pisano, ali dosad nije dobila svoju monografiju, a briga o njezinu održavanju, premda je urbanistički i arhitektonski spomenik kulture, mora se priznati da nije sjajna.⁵³

Kako je nastala »elipsa«?

Oko polovice 19. stoljeća pod utjecajem Sjeverne Amerike i Engleske proširio se Evropom pokret sportova. Građeni su sportski tereni. Gimnastika je uvedena u nastavu. U Saskoj u Zgorelicama (Gär-litz) održavao se tečaj za naobrazbu u sportu, na koji je Kršnjavi poslao nekoliko učitelja, i s njima Franju Bučara. U škole je uveo gimnastiku po švedskom uzoru. Zbog toga je iza palače srednjih škola dao urediti sportsko igralište u obliku elipse, po uzoru na igralište u Zgorelicama. Na kraju toga igrališta namjeravao je izgraditi sportsku dvoranu s aulom. Kako to nije uspjelo, privremena dvorana na začelju škole ostala je gimnastička dvorana do današnjih dana. Igralište je zamislio zaokružiti kolonadama s lukovima, ali se za to nikad nisu smogla sredstva. »Elipsa« je ipak bila uređena, nešto niže od terena škole, s namjerom da zimi bude sklizalište. Naokolo su bili gusto zasađeni kestenovi, a oko »elipse« je uređeno nekoliko manjih terena za tenis. U tom obliku igralište je služilo za međuškolska natjecanja sve do rekonstrukcije 1934. godine. Prva hrvatska srednjoškolska gimnastička svečanost na njemu se održala 1905. Sudje-lovalo je 1200 srednjoškolaca pred 4000 gledalaca.⁵⁴

O graditeljima srednjoškolskih zavoda u Zagrebu, Ludwigu i Hülsneru, tema nije iscrpena; njihova je djelatnost u Hrvatskoj bila šira, jer je Unutrašnji odjel Zemaljske vlade Hrvatske naručio kod njih tipizirane uzorke školskih objekata za provincijske

škole i za manje lokalne bolnice. Oni su predali mnogo nacrti, a od većih i značajnijih institucija prema njihovim je nacrtima podignuta bolnica u Pakracu i gimnazija na Sušaku.⁵⁵ Ludwig i Hülsner predstavnici su kasnog historicizma u evropskoj utilitarnoj arhitekturi; u Zagrebu su podigli jedan monumentalni objekt.

Arhitekt Josip pl. Vancaš

Rasprava o crkvi sv. Blaža započela je 1889. godine, kad je arhitekta Josipa Vancaša pozvao biskup Franjo Gašparović u Zagreb, da prema svojim nacrtima izgradi crkvu bazilikalnog tipa. Crkveno zemljište nalazilo se na uglu Prilaza i Primorske ulice. I. Kršnjavi utjecao je na odbor za izgradnju da se centralna građevina planira na tom mjestu. J. Vancaš se s Kršnjavim složio i od samog se početka, u vezi s objektom i njegovom lokacijom, živo zanimao za urbanistički razvoj Zagreba. Nipošto se nije složio s položajem crkve na izduženoj parceli tog zemljišta, nego je odboru predložio da se proširi križanje i usred njega podigne crkva. Odbor se isprva s tim složio i oduševio, jer se Prilaz razvijao u otmjenu gradsku ulicu sa skupim i nepredimenzioniranim građevinama. Prilaz se probijao do Rudolfove vojarne, i J. Vancaš ga je približno u sredini želio prekinuti proširenim trgom s crkvom. Crkva sv. Blaža bila je takav monument, izuzetna prilika za razmišljanje o urbanističkim rješenjima zapadne strane grada. Taj se prijedlog pokazao preskup, jer je trebalo otkupljivati zemljišne čestice kojima je cijena naglo porasla. Vancaš je projektirao centralni objekt i tražio je za njega lokaciju. U to je vrijeme postao aktualan program školskog centra i na početku 1892. godine činilo se da će se odbor za gradnju crkve složiti s Kršnjavim da se crkva uklopi u program. Zbog toga su svi natječajni prijedlozi uklapali i crkvu centralnog tipa uz sklop škole.

Arhitekt J. Vancaš poslao je svoju ideju za natječaj srednjoškolskog centra uz ostale nacрте na Milenijsku izložbu u Budimpeštu.⁵⁶ Premda nacрте još nisam uspjela pronaći, poznajemo ih iz opisâ. Vancaš se potpuno složio s I. Kršnjavim u svim kombinacijama koje su bile predložene, samo da objekt

⁵³ Rudolf Horvat, »Povijest realnih gimnazija u Zagrebu, povodom 75 godišnjice osnutka zagrebačke realke«, Nastavni vijesnik, knj. XXXVII/sv. 1—4, god. 1929. str. 9—20.

⁵⁴ Dr Franjo Bučar, »Kako je nastala elipsa?«, Dr Isidor Kršnjavi, »Igralište srednjih škola u Zagrebu s nacrtom elipse i škole.« Jutarnji list XXIII, god. 1934, str. 27.

⁵⁵ Građevinska nadležstva — Bolnica u Pakracu, Ludwig i Hülsner, 1896, Zbirka planova, mapa 214. Arhiv Hrvatske u Zagrebu. Građevinska nadležstva — Gimnazija u Sušaku. Arhitekti Ludwig i Hülsner, Zbirka planova, mapa 268. Arhiv Hrvatske u Zagrebu.

⁵⁶ J. Chvála, »Milenijska izložba u Budimpešti«, Viesti društva inženjera i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, god. XVII, broj 5 (1896), str. 77.

bude urbanistički promatran kao mogućnost rješenja zapadnog dijela grada, i da se takva šansa maksimalno iskoristi. To ga je zanimalo više nego izvedba i ishod gradnje objekta. Zbog toga je još jednom predložio dvije alternative za smještaj crkve na kraju Prilaza, da se izbjegne problem otkupa zemljišnih čestica. To su alternative s crkvom na križanju Prilaza s Krajiškom ulicom, ili s otvaranjem jednog trga na kraju Prilaza, s crkvom oko koje bi se račvale ulice prema Kolodvorskoj cesti (Ul. braće Oreški). Na taj je prijedlog odgovorio arh. Martin Pilar: on je u takvu položaju objekta na križanju vidio opasnost od prevelikog prostora, koji bi mogao umanjiti učinak spomenika. Po njegovu mišljenju to se u Zagrebu već dogodilo s položajem kazališta usred previše prostranog trga. Njegovo konzervativno mišljenje dijelila je većina domaćih arhitekata, koji nisu bili za takve zahvate i korjenite promjene u rasteru ulica. Pilarov je protuprijedlog bio da crkva bude nasuprot glavnoj palači Rudolfove vojarne, a ispred nje da bude klasičan mali mirni trg zatvoren blokovima kuća, dok bi iz Krajiške ulice dvije komunikacije normalne širine prolazile prema Kolodvorskoj cesti. Tako bi se prebrodila opasnost od prostora — »horror vacui«.⁵⁷ Pilar je objasnio prednosti takva rješenja, što je poučno i tipično za mišljenja domaćih stručnjaka o gradogradnji:

1. da objekt neće ometati i sprečavati promet;
2. da će oblik trga biti pravilan;
3. da prostor pred crkvom neće biti prevelik, pa se objekt neće izgubiti u silnom prostoru kao zemaljsko kazalište.

Takvo je mišljenje danas lakše pobiti, jer je Hrvatsko narodno kazalište najsretnije položeno, upravo kako se samo poželjeti može. Monument u slobodnom prostoru. Vancašove urbanističke ideje i vizije Zagreba I. Kršnjavoga nailazile su na otpor, ne samo zbog materijalnih nemogućnosti realizacije, nego i idejno. Njih dvojica inzistirala su na otvaranju monumentalnih prospekata, na prostornosti, isticanju arhitekture, na raznolikosti blokova, na radijalnim ulicama. U tom je pogledu većina domaćih arhitekata bila sklonija intimnijim omeđenim prostorima, pravilnosti blokova i rastera ulica sa skromnijim objektima, osjećajući situaciju Zagreba kao jezgru »maloga grada«. Odluka da se grade najviše dvokatnice za stambene zgrade i »cottages« u vrtovima govore u prilog tome. Kršnjavi i Vancaš imali su smisla za grandiozne planove i monu-

mentalne zahvate u širenju grada, kao tipični predstavnici generacije značajnih arhitekata i teoretičara iz kreativnog razdoblja u razvoju historijske arhitekture Evrope. Josip Vancaš vidio je priliku za realizaciju takva plana u gradnji jednog crkvenog objekta, Kršnjavi u realizaciji školskog »forum«. Zbog toga su se međusobno podupirali i u pretpostavci gradnje crkve na Prilazu, i u sklopu sa srednjoškolskim zavodima. Nakon negativnog ishoda, poslije uporne borbe za realizaciju projekata u širenju Zagreba na zapad, Kršnjavi je svu svoju ogorčenost prema skučenim pogledima predstavnika gradske uprave i odbora za gradnju crkve sv. Blaža objavio u svojim polemikama. Kad je već bila podignuta palača za srednjoškolske zavode, koja ipak dimenzijama odgovara vizijama Kršnjavoga, pa se on lakše od drugih odlučio za to rješenje, on je i dalje nastojao da se crkva sv. Blaža u takvoj situaciji uklopi u »školski forum«. To više što je zemljište »ciglane« bilo raspoloživo za gradnju bez troškova otkupa zemljišnih čestica. Tako bi se urbanistička koncepcija razvoja grada, karakteristična za 19. stoljeće, barem u jednom detalju ostvarila, i nadovezala na već formiranu »zelenу potkovu«.

Ali odbor za gradnju crkve ponovo je želio graditi bazilikalni tip crkve na predviđenom zemljištu na Prilazu. Kršnjavi se borio da u tom slučaju objekt bude barem suvremeno interpretiran, a ne u hibridnim, nepostojećim u našoj povijesti, stilovima »hrvatskih kraljeva«, koje je zastupao gradonačelnik Amruš. Prema Amrušu to bi bio stil 12. ili 13. stoljeća, što bi značilo graditi u stilu »ugarskih Arpadovića«.⁵⁸ To su bili nesporazumi vremena kad su neupućeni u problematiku neostilova smatrali da crkve moraju biti građene isključivo u srednjovjekovnim stilovima. Vancaš je za odbor, 1900. godine, kad je predsjedao dr Franjo Rački, projektirao bazilikalnu, neobaroknu, dekorativnu longitudinalnu crkvu s jednim zvonikom u dvije varijante, s jednim jednostavnije i jednim složenije riješenim unutrašnjim prostorom i s fasadom na kojoj su raznoliko položeni zvonici. U tom nacrtu prepoznamo modu kasnog 19. stoljeća i Vancašovu orijentaciju u arhitekturi stilova kasnog historizma, jer su na njega mnogo utjecali Fellner i Helmer, kroz čiji je atelijer arhitekt u svojoj praksi prošao. Pošto je oko 1905. godine prevladalo mišljenje da se crkva gradi na Prilazu, Kršnjavi je postao ogorčen zbog sitnoburžujskog mentaliteta krugova koji su odlučivali, i zbog politike otkupa zemljišnih čestica koje grad nije znao na vrijeme osigurati od špekulanata zemljištem.

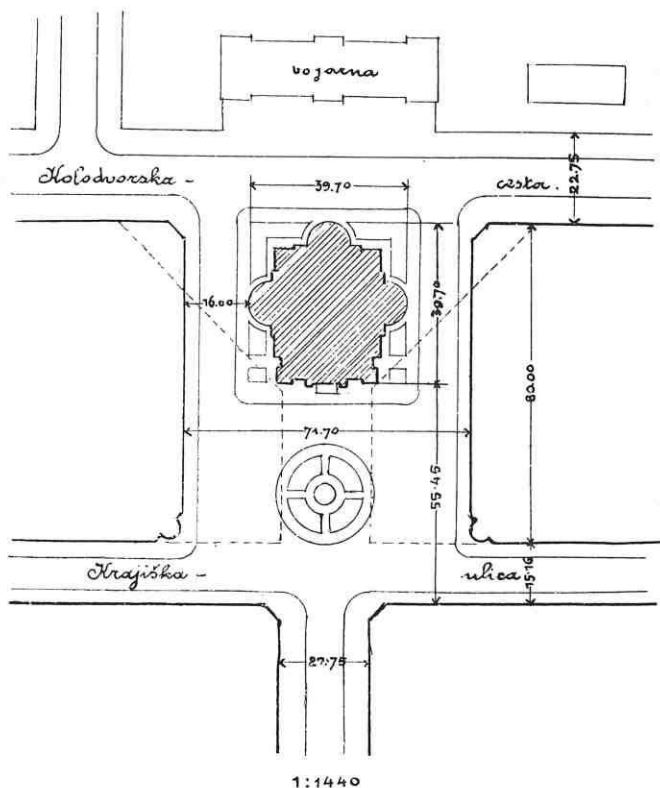
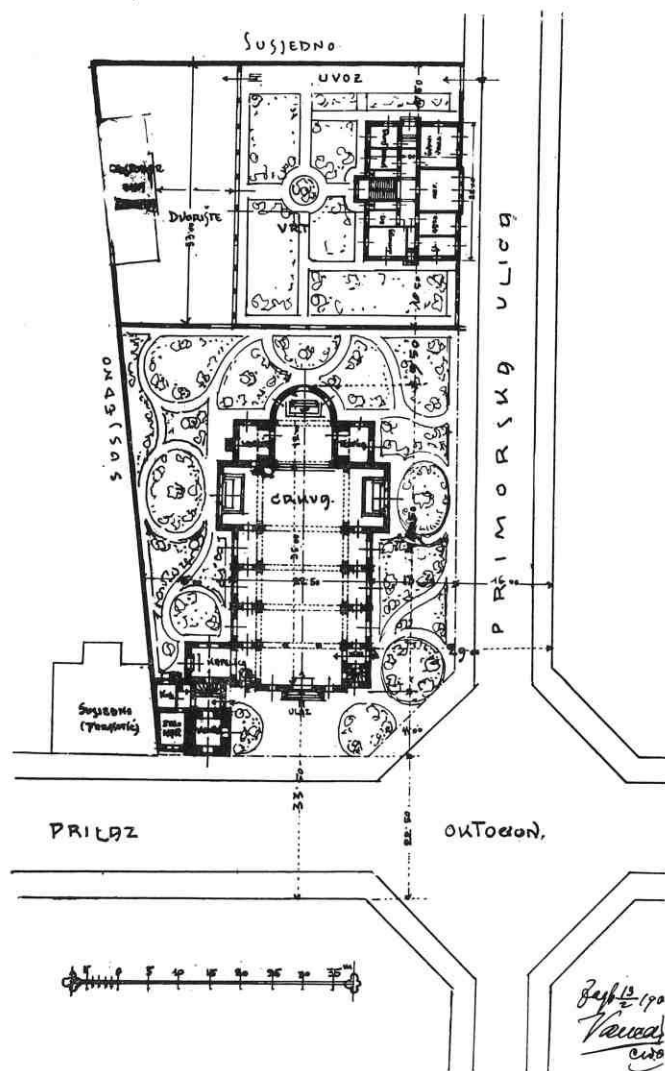
57

Martin Pilar, ovlašteni arhitekt, »Prijedlog za smještaj crkve sv. Blaža« — s jednim tlocrtom. — Viesti društva inženira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, god. XIX, broj 2 (1898), str. 17.

58

Vidi bilj. 46.

~~Situacija crkve sv. Blaža u Zagrebu, Prilaz~~



Prilaz je mogao postati najotmjerenija gradska ulica, da nije bilo špekulacije zemljištem i nabijanja cijena. Na Prilazu su sebi sagradili vrlo lijepe kuće arhitekti Bollé i Waidmann. Isti razlozi poskupljenja zemljišnih čestica spriječili su i regulaciju istočne strane Jelačićeva trga (Trg Republike) i rješenje suburbiuma ispod Kaptola. Propale su sve zamišljene ideje o »forumu«: prvome, vezanom za regulaciju istočne strane Jelačićeva trga, i drugome, u sklopu školskog centra. Poslije Gurlittova »romantičnog« stava prema povijesnom nasljeđu, nakon njegova predavanja u Zagrebu, Kršnjavi je bio ozlojeđen, nazivajući sljedbenike nove teorije o gradogradnji i čuvanju nasljeđa »historično-hi-

steričkom« generacijom.⁵⁹ Oko 1900. i u Zagrebu je došlo do razilaženja u gledištima o gradogradnji i arhitekturi, ali ovaj put zbog novih pojmova bitno vezanih za suvremena evropska gledišta. Urbanizam 19. stoljeća već je doživljavao kritiku, jer je zapaženo da nije osjećao povezanost s historijskim ambijentima i uklapanje u prirodni teren na kojemu su građeni gradovi. Prirodne su se zapreke izbjegavale pod parolom — da je izravan put samo

⁵⁹

Dr Kornel Gurlitt, »Pitanje o izgradnji gradova«, Viesti društva inženjera i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, god. XXIV, broj 7, str. 25.

onda najbolji ako njegov pravac nije zakrčen. Ravne, a ne zavojite ulice, široke a ne uske ulice, zrak i svjetla. Umjesto živahnih slikovitih trgova, koji su nastali logikom povijesnih uvjeta, gradili su se reprezentativni prostori. Grad se sve više planirao na crtačoj daski, a ne spontano, što su bile zamjerke urbanizmu 19. stoljeća. Historicizam je u nas trajao po inerciji sve dok su živjeli sljedbenici historijskih stilova. Njima je pripadao Josip Vancaš, ali to je bio arhitekt sposoban za velike arhitektonske i urbanističke zadaće.

Josip Vancaš hrvatski je arhitekt. Obitelj mu je bila iz Farkašića na Kupi. Rođen je u Sopronu, gdje je kao poštanski činovnik radio njegov otac koji je 1865. postao ravnatelj pošte u Zagrebu. Tako je Vancaš završio realku u Zagrebu, a visoku tehničku školu u Beču, gdje je godinu dana prakticirao kod Fellnera i Helmera. Kod Friedricha Schmidta završio je 1883. akademiju likovnih umjetnosti.⁶⁰ Nakon toga bio je pozvan u Sarajevo da gradi katoličku crkvu, i time je počeo njegov golem rad na teritoriju Bosne i Hercegovine. Često je bio pozivan da gradi u Sjevernoj Hrvatskoj, Slavoniji i Hrvatskom primorju. U Zagreb je pozvan radi gradnje crkve sv. Blaža. Oduševio se za sudjelovanje u razvoju grada, pa se njegova prisutnost osjeća u detaljima tkiva grada kao nova komponenta: ideje otvaranja Rooseveltova trga južno od Kazališnog trga (Trg maršala Tita); ideja proširenja i račvanja Prilaza prema današnjoj Ulici braće Oreški i palači Rudolfove vojarne kao završne fasade Prilaza, s oktogonalmim proširenjima na križanjima ulica. Premda nedorečeni, to su dokazi njegovih neostvarenih planova, kojima je naposljetku i žrtvovao svoj, u mnogo raznolikih primjera razrađen, projekt crkve sv. Blaža, projekt kojim se bavio od 1887. do 1905, da bi ipak crkvu izveo arhitekt iz mlade generacije, Viktor Kovačić.⁶¹

Josip Vancaš bio je dosljedan čovjek svoga vremena, arhitekt historijskih stilova, snažna osobnost. Zaslužan za izgradnju na širokom prostranstvu slavenskog juga, u Bosni, Hercegovini i Sloveniji. Izvedena djela u Zagrebu dokazuju ga kao arhitekta kasnog historicizma: to su, u prvom redu, dvokatna palača Matice hrvatske, i monumentalna razvedena trokatnica Prve hrvatske štedionice na zemljištu Jelačića-Bužimskog, kojom je zatvorio prolaz »Oktogon« između Ilice i Preradovićeve trga.

⁶⁰ Dr Horvat Rudolf, »Arhitekt Josip Vancaš«, Hrvatska revija, god. 6/ 1933. str. 193—195.

⁶¹ Oznaka autora V — »Osnova za crkvu sv. Blaža u Zagrebu« (sa četiri nacrti), Vesti društva inženira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, god. XIX, broj 1 (1898), 13. siječnja, str. 1.

Stambeno-poslovna palača Matice hrvatske, na uglu Strossmayerova trga 4 i Matičine ulice 2 građena je 1876. na gradskom zemljištu darovanom Matici, na tadašnjem Zrinjskom trgu. Kuća je zidana u dvije faze, jer je po nacrtima iz 1886. produžena 1891.⁶² Društvena kuća, s istakom na uglu i tornjastim ukrasom na krovu, tipološki se ne razlikuje od sličnih dekorativnih palačica po gradu, koje su gradili zagrebački graditelji Hönigsberg i Deutsch. I oni su bili učenici i Fellnera i Helmera, izvođači palače Hrvatske eskomptne banke u Ilici, koja se nalazi u sklopu Vancašova »Oktogona«. Dekorativne uglovnice s raskošnim ukrasnim elementima podsjećaju na barokni stil svojim tornjastim završecima, optički privlačnim točkama u vizurama gradskih ulica i trgova. Prema Matičinoj ulici Vancašova je palača na Zrinjevcu proširena u 20. stoljeću za dvije prozorske osi. Palača Prve hrvatske štedionice u Zagrebu velik je objekt orijentiran pročeljima prema Ilici, Preradovićevu trgu i Bogovićevoj ulici.⁶³ Po uzoru na ovu palaču banke u Ljubljani je Vancaš gradio »Mestnu Hranilnicu«.⁶⁴ Pred dijagonalnim prolazom, koji se proširuje u »Oktogon«, stoji svečani portal. Pokriven je željeznom i staklenom konstrukcijom. Glavni je ulaz u dvoranu banke i na svečano stubište iz »Oktogona«. Osim njega postoji još sedam stubišta. U prizemlju su različiti lokali, a prema Preradovićevu trgu i Bogovićevoj ulici bio je lokal Budjejoviće pivoare. Vanjske mase kompleksa učvršćene su šljemovima bakrene krovne konstrukcije i tornjićima nad istacima uglova. Detalji na fasadi, svečani portali, željezne rešetke na vratima prolaza i banke pripadaju tom sklopu arhitekture kasnog historicizma, premda neki autori pripisuju arhitektu Vancašu, njegovim kasnim djelima, prihvaćanje pomodne bečke secesije (hotel Union u Ljubljani 1903). Nacrti Prve hrvatske štedionice u Zagrebu bili su izloženi na prošlogodišnjoj izložbi secesije, 1977, u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu. Možda kao primjer još danas duboke veze s historijskim stilovima. Jer, Vancaš je osobno pobijao da ima bilo kakvu vezu s idejama secesije i čvrsto je bio uvjeren u opravdanost neo-historijske arhitekture, shvaćao je arhitekturu kao umjetničku disciplinu koja obvezuje arhitekta i razlikuje ih od inženjera. On je estetske komponente arhitekture tražio u svim stilovima, i po tome je

⁶² Vidi bilj. 56 i fasc. 1495 (broj 4 Strossmayerov trg i fasc. 941) broj 2 Matičina ul. — Centralna arhiva Skupštine grada Zagreba, Proleterskih brigada 45.

⁶³ Fasc. 494 / broj 5 Ilica, Centralna arhiva Skupštine grada Zagreba, Proleterskih brigada 45.

⁶⁴ Nace Šumi, »Arhitektura secesijske dobe u Ljubljani«, 1954.

bio eklektik. U njegovim se kasnim radovima pojavljuju neke pojedinosti u ornamentu koje podsjećaju na rane secesijske dekorativne motive. Smatrao je da uz barokne stilske elemente upotrebljava »empire« i klasične elemente. Pretežno vertikalni nefunkcionalni motivi, vijenci, lišća, vrpce i glavice, te štapićasti tvrdi vertikalni užlijebljeni motiv koji možemo zapaziti u prolazu »Oktogon«, smatraju se pojavom pomodne secesijske dekoracije. Ali stereotipna organizacija unutrašnjeg prostora, floort, otmjenost svečanog stubišta, stropne štukature raznih prostorija u predsobljima i hodnicima ipak pripadaju repertoaru baroka i empira. Vancašu je rješenje kompleksa s »Oktogonom« sugerirao skicama arhitekt Helmer, a izvedbene radove preuzela je tvrtka arh. Pilar, Mally i Bauda, gradeći na površini od 34.000 m².⁶⁵ Fasade su palače lišene nekih detalja prvobitne ornamentike, ali su ostale čvrste trake horizontalnih pasova gustih lisnatih uresa među katovima.

Osvrt na arhitekta Josipa Vancaša i njegove urbanističke zahvate u strukturi grada, u razvoju prema zapadu, bilo je potrebno zapaziti jer su one, premda i neizvedene do kraja, ipak odredile posebne situacije u gradu. Vancašova arhitektura izvedena u Zagrebu također je u biti arhitektura urbanizma, što je vrlo tipično za arhitektonsko-urbanističke vizije gradova 19. stoljeća. Univerzalna kozmopolitska arhitektura 19. stoljeća i u razdoblju kasnog historicizma, kad je izgubila izvornu stvaralačku snagu, u cijeloj je Evropi ipak preobrazila gradove koji su prerasli do još neviđenih razmjera. U svim zemljama pojavilo se potkraj 19. stoljeća zanimanje za graditeljstvo domaćih sredina, u kojemu su arhitekti kasnog historicizma pokušali pronaći poseban izraz što bi ih izdvojio iz opće sheme. Josip Vancaš tragao je za izvornim izrazom arhitekture bosansko-hercegovačke regije, i u nekim svojim radovima ostvario asocijacije na muslimansku arhitekturu — orijentalni stil. Vancaš je iznimna ličnost koja je ostvarila golemo životno djelo, pa je zanimljiv kao čovjek i kao društveno angažirana osoba.

Rezultat koji smo naslijedili u gradogradnji Zagreba 19. stoljeća vrijedan je pažnje, pa bi se očekivala ozbiljnost u odnosu prema tome nasljeđu. Barem prema onim posve sigurnim urbanističkim vrijednostima, cjelinama i arhitektonskim realizacijama stila »monumentalnog historicizma«. Dinamika se razvoja Zagreba u 19. stoljeću potvrdila u kvaliteti gradskog prostora koja je oduševljavala njegove stanovnike. I one naše intelektualce, poput Matoša, koji su vidjeli svijeta — putujući bilo na školovanje, bilo u progonstvo.

65

J. Chvála, »Novogradnje u Zagrebu«, Viesti društva inžinira i arhitekata u Hrvatskoj i Slavoniji, god. XIX, broj 7, (1898), str.

